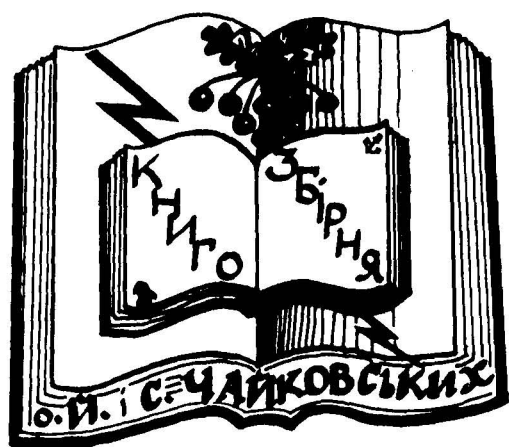

Степан Хрін

Кризис
Смисл

ЗАЛИЗА

КРІЗЬ СМІХ ЗАЛІЗА

diasporiana.org.ua

- 1. Степан Хрін: „Крізь сміх заліза”**
- 2. „Спомини чотового Островерха”**
- 3. Степан Хрін: „Зимою в Бункрі”**

СТЕПАН ХРІН
Командир Відтинку УПА

К Р І З Ь С М І Х **З А Л І З А**

Спогади-хроніка 1944/45

diasporiana.org.ua

МЮНХЕН 1952
Видавництво „До Зброї”

Всі авторські права застережені
Copyright, 1952 by „Do Zbroji”

Під псевдом у підпілля

Був гарний, погідний і соняшний червень 1944 р. На сході ревіли гармати, лилася кров двох імперіялістів за поневолення України. Україна у вогні і крові. Скрізь пожарища, руїни і трупи мирного населення.

Тріщав німецький фронт. Брунатна навала „нової Європи” відступала на захід. Німецький чобіт, закривавлений українською кров'ю, запорошений українським чорноземом, залишав позиції. Йому на зміну йшла московсько-більшевицька навала „нової демократії”, щоб до решти сплюндрувати Україну, щоб на багнетах принести „сонце сталінської конституції” і „радісне, щасливе життя”.

Зловіщо дудніли кроки червоної навали в подертих портянках, гумаках і валянках.

Тікав „спаситель”, надходив „визволитель”.

Не буде вже „юберменшів”. Зникнуть жахливі Майданки, Освенціми, збірна відповідальність, масові розстріли українських політв'язнів по містах, не буде публічних шибениць, „пацифікацій” і пожарів українських сіл. Не буде вивозів на важкі роботи до Німеччини, „лапанок” по містах, безкарної сваволі гештапівців, „зондердінсту” і „баншугів”, не буде вже „нур фюр дойче”.

Натомість буде „старший брат з найпередовішою російською культурою”, „найдемократичнішою конституцією”, „народним судівництвом”, „виборами”. Прийдуть нові Вінниці, Катині, Соловки, Колима, Сибір, жахливі голодові табори, тюрми і даліше фізичне винищення українського народу. Знову почнуться нечувані досі в історії світу розстріли, вбивства українського населення, зокрема ж молоді, знову дикі й жорстокі облави на села й міста, жахливий грабіж українських сіл, будуть гнані у штрафних ротах — в передовій більшовицьких фронтів — українські чоловіки, гнані багнетами енкаведистів, партійців, комсомольців. Будуть знову нищені українські культурні здобутки, буде фальшування історії, літератури, буде русифікація. Почнуться нове безправство, насилля, терор, масові вивози і руїна. Буде ССРСР, оточений кордонами кільчастих дротів,

частоколів, алярмових дротів, мін та величезними прикордонними гарнізонами. У брехливій пропаганді буде „заможне життя”, „великі успіхи соцзмагання”, стахановщина, орденomanія.

*

В той час, коли наближався фронт, я лікував себе після року німецької тюрми, після голоду й тортур, в селі К. Бірчанського району. Постійно тримав зв'язки з місцевим підпіллям. Зброю мав наготові, тільки чекав тієї хвилини, щоб її витягнути та піти туди, куди кличе Україна...

Напередодні відходу в підпілля я пішов зв'язками, щоб попрощатися з своїми рідними. Хай на дорогу боротьби поблагословить мене моя мати, та, яка виховала мене, навчила любити Україну та вже зарані приготувала перемогати незгоди й труднощі, вчила боротися.

Шлях Хирів — Коростенко — Сянiк перевантажений підводами втікачів. Усі прямують на захід: кавказькі народи, татари, кубанці, донці та українці. Скільки вже разів доводиться нам, українцям, покидати українську землю й їхати в невідоме, в чужі країни на еміграцію? Обережно обминаю Хирів, щоб часом не зустрітися із знайомими гештапівцями. В селі Г. чекаю зв'язків. Тут зустрів я знайому семінаристку. Вона вже в підпіллі. Обвантажена гранатами, вона ще з кількома місцевими повстанцями намовляє українців з німецької армії переходити до УПА. На шляху цілі колони артомашин і підвід. Багато автомашин стоїть між хатами в садах. Вони навантажені всяким добром, награбованим в Україні, зброєю, амуніцією, майном. Треба й мені трохи побавитися, може вдасться дещо купити.

Біля однієї хати стояла автомашина з російськими рушницями і гранатами. Біля неї порастєсь вермахтівець. Я пасу за ним очима, чи не вдасться мені вкрати бодай рушницю та кілька гранат. Якось німець вийшов на шлях і, зустрівшись із своїм знайомим, завів з ним розмову. Я скоро повертаю до хати, місцеву жінку прошу стояти на варті, а коли будє надходити німець, чухати потилицю. Сам зіскакую на машину і здіймаю три рушниці й одну гранату. Жінка вже чухається. Підбігаю до криниці, кидаю в воду рушницю, а гранату ховаю до кишені. Хитра господиня, щоб німець зараз не пішов переглядати машину, закликала його до себе й дала йому двоє яєць. Він швидко витягнув з торби польову

грійку, запалив кістку та почав варити яйця. Я за той час зустрів свою знайому, передав їй гранату і сказав про місце, де лежать рушниці. Вона розказує мені, що зв'язалася з кількома українцями з дивізії „Галичина“, які зараз втечуть, і вона поведе їх полями в умовлене місце, а далі вони підуть до села Бандрова.

Несподівано прийшли тривожні вісті. Німецькі табори рушили в дорогу. Німці вкриті пилюкою, дрімають на возах, а місцеві селянські хлопці звиваються біля підвід і стягають з них по одній рушниці. Час і мені спшити, бо артилерійську канонаду чути вже близько. Зв'язки досить несправні і я трачу багато часу в селах Я. і Г., а звідси йду прямо до міста С. Тут пустка. Де-не-де на брамі стоїть старенька сторожика або сторож. Групами нервово проходять німці. Канонада стрясає місто. Я підходжу до квартири моїх рідних. Замкнено на колодку, якраз на ту, до якої я також маю ключ. Відчиняю. В помешканні немає нікого. Меблі і всякі інші речі стоять, як стояли. Забрали, що важливіше. Відійшли — невідомо, куди. Я забираю з стіни старенький образок Христа, що ним часто моя старенька мати благословила своїх синів у хвилину, коли вони відходили в далеку дорогу або коли ворог забирав їх у тюрму. Забираю його. На столі залишаю записку: „Я був, але Вас не застав. Прощайте, благословіть і не забувайте. Відходжу туди, куди кличе Україна.

Ваш син Стефко.”

Ще востаннє я проходжу кімнатами і з дивним прив'язанням до речей прощаюсь з ними. Виходжу, замикаючи на колодку, як було.

Над містом бій большевицьких і німецьких літаків. Падають бомби біля станції. Гримає зенітна артилерія. Мені якось не лячно. Я йду містом і не бачу жодного знайомого обличчя. Заходжу до помешкання свого друга І. Ш. — і тут пустка. Заходжу до інших, немає нікого. На краю міста стрічаю стареньку водоноску, яка розказує мені, що з української інтелігенції майже ніхто не лишився в місті: одні виїхали на захід, інші на села.

Якось, коли я так ішов задуманий дорогою, пролетіла біля мене вантажна машина, а з неї впали вигуки: „Прощайте, прощайте!” Поглянувши, я побачив знайомі обличчя. Щастя хотіло, щоб мені вдалося присісти до порожньої машини, яка їхала на копальню по німців. На машині я

зазнайомився з одним українцем дивізійником. Він оповідає мені про бій під Бородами. Я пропоную йому йти до УПА, але він вагається. В час, коли вантажилися німці, навантажували всяке майно на машини, довкола стояли застави з кулеметами проти партизан. Та проти яких? Наших або большевицьких. Спритний хлопець потягнув у німця гарний пістоль, що був предметом довгих торгів поміж мною й теперішнім його власником, коли ми їхали довгою автоколоною. Німці їхали сумні. Вже не будуть, ненаситні, їсти „йїка, гуска, масло”. Гнітив їх замах на Гітлера і провал фронтів під Бородами і в Басарабії.

Мені треба висідати. Автоколона не стане. На повному бігу машини я вискакую і падаю в рів, з другої автомашини німці наставили на мене зброю. Вони мене взяли за якогось непевного, але мій дивізійник крикнув до них кілька слів, що їх заспокоїло. От і був би понав!

Заходжу до свого знайомого на станицю місцевої української поліції. На станиці є кілька німецьких жандармів. Всі готуються від'їздити. Я веду таємні переговори з поліцейськими, щоб переходили до УПА, але вони вагаються. Один із них передає мені плян, де знаходиться захована одна рушниця. Скоро я зв'язуюся з місцевими підпільниками, інформую їх, як далеко фронт, яка ситуація та що роблять тепер повстанці. Задоволені найновішими вістками, вони запрошують мене до одного господаря на добру ковбасу.

На шляху вже така велика навала підвід, що трудно перейти на другий бік, треба в русі перескакувати через підводи. Курява закриває все. Тільки крики, плач дітей, рев худоби, іржання коней, гук моторів та короткі німецькі команди — зливаються в зловісний шум.

Я прощаюся з друзями і рушаю пішки через с. Лісковате. Тут населення жаліється, що йому докучають большевицькі парашутисти. Щоночі по кілька нападають на хати, забирають, що їм треба, й відходять у ліс.

У с. Т. на мене вже ждуть місцеві підпільники; не гаючись довго, рушаю в дальшу дорогу. Вступаю до знайомого солтиса, цупкого й ідейного українця. В селі немає відповідних людей, які б тепер стали в проводі села. В німецькій тюрмі були замордовані: Левко з Бондарівки, Бандура, Слив'як з Новоселець Козицьких, помер з голоду Луканевич і інші.

Нарешті я заходжу до місцевого станичного Бурлаки.

Скоро збіглися місцеві підпільники, і ми провели майже цілу ніч в розмовах на біжучі теми, обговорювали становище та що маємо робити. Бурлака просив, щоб як найскоріш я прийшов, йому буде легше працювати. Перед моїм арештом я на цьому терені працював у підпіллі разом з Бурлакою. Через його руки проходив забраний мною німецький склад большевицької амуніції і зброї, який я забрав з льоху в с. К., що й було однією з причин мого арешту. Місцеві хлопці тут назагал добре озброєні, є свої рушниці і одна фінка. Ліщава Горішня дістала від мене кілька російських зарядок і рушниць. Хлопці просять мене долучитися до них ще й тому, що може за моїми порадами їм скорше вдасться роздобути більше зброї.

Населення тривожно сприймає вістки про прихід большевиків. Можна бачити гуртки людей на дорогах біля хат, як вони радяться, що робити, де і як заховати майно, що має робити мужва, коли большевики братимуть до армії.

*

Манить боротьба. Кличуть простори і путь у грізні ночі й бойові дні...

Колись, у 1918 р., мене 4-літнім хлопчиком піднесла мати на руках і показувала на зібрану масу людей біля школи.

— Що це мамо? — питав я її.

— Це, сину, селяни йдуть займати місто Калуш. Їх провадить твій батько. Вони йдуть за Україну, щоб щасливо жили такі малі діти, як ти...

Маленьким хлопцем я запам'ятав цей образ, і він залишився в пам'яті до сьогодні. Я бачу синьо-жовтий прапор, рушниці й коси. Мій батько іде з селянами воювати за Україну...

*

Але чи буде знати моя донечка Ліля, куди відходить її батько? Ні, вона не буде знати. Треба відходити конспіративно, щоб ворог над ними не знущався. Я відходжу під псевдом і для багатьох буду незнайомий.

Нахмурені, із злими очима проходили мазури з цього села. Вони чекали хвилини, коли зможуть при допомозі большевиків говорити зі мною так, як в 1939 р. говорили

з місцевими українцями, коли відбирали від них церкву. Тоді побили сотні селян з довколишніх сіл, закатували на смерть Білянського з Ляхави, Хому з Ліщави, смертельно побили Йосипа Піща з Кузьмини.

Зелені ліси кликали мене... Прощайте, відходжу, а коли вернуся не знаю. в

Злегка скрипнули двері, коли востаннє я їх закривав. У віконце заглядала моя маленька доня Ліля. Їй тепер також 4 роки, як колись було мені. В ту хвилину, коли востаннє я помахав до неї рукою, щось діткнуло дитину. Хоч часто вибілага вона вслід за мною, але тепер дивним голосом і поважно запитала мене, вибігаючи з хати:

— Тату, куди йдеш?

— Тато зараз вернеться.

— Ні, я хочу знати, куди йдеш.

— Вертайся, Лілю, я скоро прийду до тебе.

— Я хочу з тобою йти.

— Ні, Лілю, вертайся до хати і виглядай мене через віконце.

— Ой, тату, тату, ти мене не любиш. Саму лишаєш, скажи, куди йдеш.

Припала до рук, почала тулитися, цілувати і плакати.

— Тату, не йди, вернися до Лілі.

Але я востаннє перехристив її, поцілував і сказав:

— Вертайся і виглядай через вікно.

Щоб не боліло серце, не текли батьківські сльози я вже не оглядався, а скоро пішов геть. Спотикався об каміння, не бачив нічого перед собою, тільки плач долітав до мене:

— Тату мій, тату, вернися.

Чи знає маленька Ліля, куди пішов її батько? Чи сказав їй хто так, як мені?

Чи виглядає вона мене ще й досі через віконце, чи повернеться батько?

Вже шість років пройшло від тієї хвилини, а батько не вертається. І хто зна, чи вернеться? Але вернуться інші і розкажуть маленьким Лілям про наші змагання.

А може моїй Лілі ніхто не розкаже, бо не знаю, яка її доля спіткала. Покищо куємо долю для мільйонів таких маленьких дітей. Може хтось із вдячності, якщо моя доня

живе, заопікується нею й виховає її. Хочеться вірити, що будуть такі, що зацікавляться долею дітей полеглих батьків.

Виховуйте їх, опікуйтеся ними, а вони будуть такими, як і їх батьки...

*

Моє зникнення вороже село прийняло з тривоною. Від того дня мазури обставляли себе сторожами, хоч і не знали, куди я пішов. Вже в останні дні перед відходом я викрив підпільну польську червону організацію не лише в тому, але й інших селах.

Треба бути чуйним, бо ворог дуже активний і завдавав нам удари за ударами.

Перекочуються дві навали

Бурлака прийняв мене з великим вдовolenням. Зійшлися місцеві підпільники, Титус та інші, псевд їх не тямлю. Відразу рішаємо ремонтувати зброю, стягати амуніцію, гранати, хто де які лише має. Треба нам готуватися до роззброювання німців, щоб здобути зброю та пізніше мати чим вести боротьбу з большевиками. Раджу їм не говорити селянам, що я вже в підпіллі, а також хай вони ведуть свою роботу конспіративно. Пропоную як найскоріше зв'язатися з „горою” та дістати інструкції на час переходу фронту. Треба нам приготуватися з харчами до переходу сотень УПА. Починаємо будувати приївки, складаємо там свої речі. У вільні хвилини переповідаю друзям, а також селянам про останні бої УПА. Вголос читаю військову літературу, що її приніс з собою здому, щоб хлопців теоретично дещо підшколити.

Село Т. досить велике, гарно розташоване, національно свідоме. Місцеві селяни горнутья до мене охоче, ставлять питання. Я відповідаю, що можу й знаю, пояснюю, як будувати криївки, щоб у них заховати своє майно перед грабунком німців, пізніше большевиків. Пояснюю, як триматися під час переходу фронту, як уважати на большевицьку розвідку, що конспірувати, та раджу, щоб мужва не йшла ні до одної, ні до другої армії.

Фронт надходив усе ближче й ближче.

Одного дня удвох з Бурлакою ми йдемо на зустріч з вістуном Жаром. Заходимо в одну хату і тут бачимо кілька дівчат підпільниць. Пишуть на машинах, інші пораються біля порізаних курей. На коцах, розстелених на подвір'ї, опалюється кілька повстанців. Підходимо до них, і — на превелике диво — пізнаю тут свого старого знайомого Яцка. Друг Бурлака полагоджує свої справи, а я завів розмову з дівчатами і з своїм старим другом, що його не бачив уже 9 років. Він дещо змінився, вже не той веселий, що був. Знищила його в'язниця, а найбільше те, що вдавав під час слідства і розправи душевно хворого. Про в'язницю й згадувати не хоче. Просить заспівати йому ту пісню, що її співав

я йому, коли ми обидва вкладали долівку в читальні Прогресу в с. Х.:

„Ой там, ой там за двором...”

І так пішли спогади про давні літа. Місцеві повстанці, а також і чужі, зацікавилися, хто це веде таку щиру розмову з їхнім командиром. Але трудно — конспірація, і ми лишилися для них „Мушкою” і „Хріном”. Його дивувало моє псевдо, звідки я прибрав собі таке чудацьке. Та воно ходило за мною вже з моїх юних літ. Ще 1939 р. ми з невідступним моїм другом Василем Б. прибрали собі такі псевда. Він — Олекса Босий, а я — Панько Хрін.

Між дівчатами повстанцями почув я такі псевда: „Богданна-Зена”, „Наталка”, „Малуша”, „Зоя”, „Софія”, „Ярина”, „Сіра” і ін. К-р М. показує мені різні інструкції командування УПА і проводу ОУН, з цим ми й вертаємося до села Т.

Був наказ магазинувати якнайбільше м'яса на час переходу фронту. Ми організуємо кілька штук худоби, розбираємо, відділюємо кості, а м'ясо насолюємо і в мішках закопуємо в землю.

*

Одного дня йду з Бурлакою здовж селом. Біля школи надїхала підвода, а на ній кількох озброєних чоловіків в большевицьких мундирах і по-цивільному. Вони, побачивши нас, позіскакували з воза, пустилися бігцем із зброєю наготові, та втім впав рушничний постріл, і ці невідомі панічно втікають в жита, залишаючи підводу. Ось підїздить німецький танк. Ми відразу зорієнтувалися, що це були большевицькі і польські партизани, що хотіли нас впіймати, та, побачивши німецький танк, втекли. Німці і нам не довіряли. Почали допитувати, що це за озброєні люди втекли в жито. На нашу відповідь, що це большевицькі партизани, німець спокійно махнув рукою, тільки ще в тому напрямі післав кілька черг з кулемета. Довідуємося, що фронт від нас кільканадцять кілометрів.

*

Зв'язки наші діють знаменито. Дівчата зв'язкові без перерви перебігають з села до села із штафетами. На записках натрапляю на такі всегда: Громенко, Лісовий, Осип, Залізник.

Одного дня вже появилися кінні стежі УПА. В зустрічі з одною стежею побачив я Арпада і Остапа. За ними перемаршовує сотня к-ра Громенка. Гарно озброєні, умундировані, опалені сонцем і вітром, маршують довгим стрілецьким рядом — молоді вояки УПА. З ними маршує кілька наших дівчат-повстанців: Дора, Роксоляна, Арета й інші. Усе село вийшло назустріч рідному війську. Вітають їх із сльозами радості. Дивний настрій опанував село. Кожний хотів просидіти день біля сотні, яка зараз заквартирувала в горішньому кінці села, під лісом.

Недавно перейшла сотня к-ра Чорного на Лемківщину, а вслід за нею перейде також сотня к-ра Громенка.

*

Протягом дня я мав свої справи, а увечорі, думаю, треба піти між хлопців, розвідати, який настрій, послухати, що говорять, може мають якісь новини. До старшин не заходив, раз тому, що нікого не знав, а подруге — тепер я був звичайним стрільцем, чого ж мені заходити між командирів. І я в чудовий літній вечір сідаю між стрільцями на призьбі й заводжу з ними розмову. Найважлишою темою було, як перейти фронт, ні в якому разі не помагаючи німцям та й занадто їх не б'ючи. Хай вороги самі виснажуються, це краще для нас. Всяка співпраця з німцями була абсолютно заборонена. Невдовзі, коли наша розмова зійшла на жарти, я почав оповідати стрільцям веселі пригоди з минулих літ, мене обступило братство, слухали й сміялися. Старшини, що проходили повз нас, зацікавилися, що це за збіговище, і збоку прислухалися, пристаю чи до нас. Стрільці мене вподобали. Один з них запропонував, щоб я йшов до їхньої сотні, буде їм і мені весело. У відповідь на це я сказав їм:

— Стрільців у вас не бракує, і так ваші командири мати-гуть клопіт з переходом фронту. Мене черга не мине. Покищо перебуду фронт тут, хтось з людей мусить також тут залишитися, щоб не опустів терен, та й на цьому відтинку треба використати перехід фронту і нагромадити зброю.

Вже було пізно. Стрільці розходилися по своїх квартирах на вечерю. Біля хати чорноокої Касі стояло кілька гарних, осідланих коней старшин. Я дістав кличку, щоб без пригод вийти поза межі квартирування сотні.

На другий вечір к-р Громенко з одною чотою пішов на засідку під ліс, на німців. Якраз два рої вермахтівців переходили селом. Я користуюся з нагоди, озброююсь гранатами та беру ще кількох місцевих підпільників, що підсуваються разом зі мною вслід за німцями, які прямують на місце засідки. Маємо в плані почастувати їх гранатами, коли не захочуть здатися і тікатимуть назад. Засідка була розташована півколом при дорозі, що вела в ліс. Тільки появилися німці, впав вогонь їм понад голови, а хтось по-німецьки крикнув, щоб вони здавалися, бо на випадок спротиву або втечі — згинуть. Німецький рій, що був проти засідки, навіть і не думав відстрілюватися. Другий рій, користуючися з того, що був позаду, скочив у жита, а вслід за ним полетіли наші гранати. Командир Громенко здобув одного кулемета — МГ 42 і 12 рушниць, а ми на тих, що втекли в жита — тільки одну рушницю. Певно якийсь ранений кинув зброю.

Перша проба вдалася. Вона дасть початок до дальших малих сутичок. Роззброєних німців відпущено, хай собі йдуть далі. На третій день в напрямі місця квартирування сотні поїхала німецька автомашина. Сільські дівчата на швидку передали з хати до хати для сотні повідомлення і кілька повстанців взяли в полон німців і машину. Зброя була потрібна.

Після цього сотня відійшла. В селі залишилися тільки місцеві повстанці. У нас уже зброї дещо більше. Стрільці із сотні полишали на оборогах старі рушниці, а самі забрали нові, здобуті на засідці. Ми це все перебираємо, ремонтуємо і вже маємо чим озброїти рій.

Тепер слідкуємо весь день, чи не проходить де мала німецька група, щоб наскочити, розбити її і забрати зброю. Наша розвідка діє знаменито. Сільські дівчата й пастушки, господарі й господині по полях стежать за ворогом, і про все ми маємо дуже швидко повідомлення.

Прибігає стежа і повідомляє, що на ставі біля школи купається двоє німців. Нагода знаменита. Ми йдемо удвох з Бурлакою житами, підсуваємося на край, щоб побачити, чи часом німці не залишили зброї на березі. Тим часом хитрі німці залишили вбрання на березі, але зброю забрали з собою і перевісили на голому тілі. Не можемо робити шуму, бо нижче заквартирувала більша група німців. Лежимо до тієї хвилини, поки вони не вбралися і не пішли навпростець у поле. Ми навздогін за ними, та тільки я при-

цілився, як упав постріл і куля свиснула мені біля самої голови. Хтось стріляє ззаду. Заліг — певно німці. За мною в жито впало ще кілька пострілів. Підіймаю обережно голову вже з другого загону, куди я пересунувся: якісь перехожі повстанці, заалармовані селянами, пішли нам на допомогу та, замість стріляти в німців, стріляли на мене. Штука нам не вдалася. Група німців, що квартирувала в селі, заалармована пострілами, вже проходила обережно, в бойовому порядку. Піймати німців десь ніччю однимцем, — не можна було, бо на таке вони ніколи не пускалися, а коли й ночували де, то тільки більшою групою і тримали пильну варту. Видно, що їх навчили вже такі, як ми, на Україні. Малі групки вдень проходять більше чистим полем. Села оминають, бояться їх.

*

Одного разу ми йдемо на розвідку, чи часом не зустрінемося увечері з большевицькими парашутистами. Заходимо до хати, до якої їм було найбільш вигідно підходити. Було нас троє Бурлака, я і Івась. Тільки смерклося, а тут в селі рух, що з лісу йдуть большевики. Вискакуємо з хати й заходимо в город. Парашутисти впадають до хати, забирають харчі і виводять з собою дівчину. У хаті зчинився плач, який почули й ми. Нам було ясно, чого вони її забирають. Тим часом вони запровадили дівчину під шопу, звалили її на землю й збиралися гвалтувати. Нас троє, а їх семеро. Всі мають автомати, а ми три рушниці і одне ППШ. Один большевик став у дверях і не пускає нікого з хати, а дівчина за той час рештками сил борониться. Нас вхопила лють. Не зважаючи на численну перевагу ворога, ми стріляємо рівночасно в його напрямі. В одну мить зчинилася обостороння стрілянина, большевики втекли, ми перемогли. Вбили одного бандита, а двоє лишили криваві сліди. Здобули два ППШ. Большевицького трупа скоро затягаємо в поле, закопуємо й відходимо, щоб часом не прийшла сильніша група большевиків або не зустрітися з німцями. Врятована дівчина не знала, як дякувати.

В нашому селі появилася друг Гад. Він походив з Покуття, а в наші сторони прийшов з чотою новаків, яка долучилася до сотні, а він з невідомих причин залишився в селі. (Він був дезертир, але ми про це не знали.) Уважачи, що він має партизанський вишкіл, ми обрали його командиром нашої боївки. Наша боївка складалася з сімох

вояків: Бурлака, Івась, Млинар — колишній волосний війт К., Титус, Гад і я.

Часом до нашої боїки долучувалися дівчата-підпільниці: Зена-Богданна і сестра Млинаря.

*

Якраз були жнива. Верхами гір „Браня” тягнулася німецька оборонна лінія. Всякі переходи повстанців припинилися. День і ніч іде завзятий бій. Німці кількакратно відбивали наступ большевиків. Німецька артилерія ранком другого дня бою раптом під'їхала просто до села, і 6 гармат окопалося біля дороги. Мене це так цікавило, що я, не зважаючи на небезпеку, підсунувся городами на яких 50 м. від німців і чекав, коли будуть стріляти. Молодий лейтенант слухає телефоном звітження. Раптом німці кидаються до гармат, офіцер подає кут наставлення й віддає, а далі: „фюер”. Я вже мав нагоду бачити польську і большевицьку артилерію та її гармашів, але такої вправності, як у німців, швидкості рухів я ще не бачив. Вистрілили кільканадцять сальв а потім під'їхали машини, і німецька батарея спішно переїхала в інше місце. Слідом за нею і я втікаю до глибокого вигона між хати, де вибрав собі невеликий сховок. Не минуло й десять хвилин, як гураганний артилерійський вогонь понісся лісами, а набої рвали й шматували землю в тому місці, де стояла німецька батарея, і розривалися безладно по цілому селі.

Багато большевицьких набоїв, застрягши в землю, не вибухали. Тут відчувалася сила артилерії і її домінуюча роля в фротових діях. Якщо б німці лишилися на тому самому місці, жоден з них не вийшов би живим. На цьому відтинку фронту большевики мали значно більше число артилерійських батарей. Тому що крізь загороджувальний вогонь артилерії не можна пробитися — а німці такого вогню дати не могли — вони відступали. Хоч населення ховалося глибоко під землею, але — як пізніше мені оповідали — там діялися жахливі сцени із страху перед тією канонадою.

Ніч пройшла спокійно. На другий день ранком я не зустрівся з своїми друзями, а перебраний на селянина, в найгіршому лахмітті, з брудним обличчям і руками — приєднався до раннього бою. Кулемети безнастанно рівномірно цокотять. В селі не видно німців. Вони ніччю — так вони завжди практикували — перейшли на інші становища, які були розташовані на верхах між сс. Т. і З. Десь перед по-

люднем розстрільною через село пересувалася замаскована чота німців. Ішли вони в найбільшому порядку, тихенько, з пістолями в руках. Один німець, що вмів говорити по-російськи, почав мене питати, чи не бачив я молоденького лйтенанта, який десь тут в селі пропав. На його питання я здвигнув плечима, що не бачив. Німецькі вояки віком були в 18—20 років. Всі вони втомлені, кілька діб без сну. Сон клеїв їх очі, а матові обличчя були присипані порохом, тільки де-не-де блищав кров'ю свіжий шрам. У багатьох подерті мундири, позагинані шоломи. Всі вони шкодували за своїм лйтенантом. Заступник їхнього чотового питає стрільців, що їм робити. Ця любов вояків до командира мені сподобалась. А тим часом друг К. повідомив мене, що між хатами підсуваються большевики. Німці без найменшої тривоги стояли на своїх місцях, тільки двоє кулеметників наставили в цьому напрямі свої кулемети. Двоє охотників, не зважаючи на те, що большевики підсувалися, ідуть далі шукати свого чотового. Ідуть спокійно від хати до хати, чи часом його не знайдуть де раненого або вбитого між хатами. Шукали біля 15 хвилин, а потім, не знайшовши, повернулися і в бойовому порядку подалися вивозом в поле.

*

Щойно відійшли німці, як появилися большевицькі автоматники. Обдерті, майже босі, замість наплечників, мішки, неохайно одягнені кашкети. Один кляне брудними словами, другий витягає з кишені сирий горох і жує його, третій скрутив з газети цигарку, а інші розбивають вікна, перевертають в хаті, шукають поживи, пакують до наплечників усе, що їм подобалося, щоб потім міняти по селах. Один, п'яний, підбігає до мене й питає:

— Де герман?

А я кажу:

— Убежал.

— Водку імєєш?

— Ні, не маю.

— Кушать єсть?

— Та „кушать” не маю нічого, бо був бій в селі.

— Нічево, ми ідьом на Берлін, будет что піть і кушать.

Обличчя червоноармійців неукраїнські. Самі російські. І мені приходить на думку, що ці „шміраки, босяки, свита,

махорка" — як їх влучно називає населення — ідуть на Берлін. От там вони покажуть свою „культуру" та й добре погуляють. Не шкодить, хай світ побачить большевиків, а тоді пізнає, що переживає український народ 30 років. Хай ідуть. І большевики там побачать захід і порівняють до нього свою „родіну". Це потрібне для обох сторін.

Де ж властиво наша мужва, забрана в большевицьку армію? Я цікавий був бачити „штрафні роти", гнані на передову. Але побачити мені їх не довелося. Бої, що йшли тут дві доби, мали льокальний характер. В одному місці прорвалася большевицька дивізія, впала на зади німецької лінії і власне з нею тут ішов бій. Ті з'єднання злучилися з партизанами, здорово били німців, але врешті були жакливо розторощені. Справжній фронт щойно прийде.

Переконані, що фронт уже посунувся далі, ми по трьох-чотирьох днях витягаємо зброю, сходимося всі разом і починаємо шукати большевицьких розвідчих груп, щоб їх потроху вибивати. Сподіваємося, що це нам вдаватиметься, бо большевики ходять по двос-трое, переважно старшини, лазять поміж хатами за горілкою й дівчатами. Кожний хоче тільки „гулять". Ми вам погуляємо! Цієї ночі ми ходили до другої години, але нікого не зустріли. Переконані, що в терені спокійно, лягаємо спати в stodoli одной господині, я маю варту. На самому світанку загуділи мотори, і дуже скоро, поки мені вдалося побудити друзів і забрати зброю, заїхали три „катюші" довкола нашої хати. Становище незavidне. Хмарою сунули „катюшники".

Гад кидає зброю й нас, відскакує на тік, там залишає піджак і шапку, хапає косу і йде просто в поле, поміж большевиків. За ним втік 40-літній К. й інші, лишився я сам. Щастя, що большевики нікого не чіпають. Мені все одно. Поспіхом стягано всі ППШ, рушниці і „дехтара" докупи, вкладаю до снопів і зв'язую, гранати заховаю в полову.

В цю мить відкриваються двері, входить кілька большевиків і починають брати снопи. Я вдаю господаря, відразу показую їм і кажу, що я подам їм інші снопи, бо ці я приготував собі пошивати хату. Скидаю помалу снопи, большевики забирають і виносять. Побачивши, що моїх снопів большевикам не вистачить, я злажу з горища до стайні й переходжу до кімнати. Господар переляканий, вдає дурного. Господиня спокійна, всміхається, жартує. У хаті й Зена-Богданна. Тим часом капітан-політрук підходить до мене й

питає документи. На це я відповів, що документів не маю, бо в нас в селі багато не мають документів. Зрештою я нікуди не ходжу, сиджу в своїй теці, і мені їх непотрібно.

— А эта девушка откудова? — показує на Зену.

— Це моя дружина.

Він переходить до другої кімнати, закриває двері й питає Зену, хто вона, звідкіля та її папери. Розважна дівчина відразу жартами відтинає большевикові і на питання „чия” відповідає:

— Мамина й татова.

Коли большевик повторив ще раз „чия”, відповідає:

— Чоловікова. Ви не бачите, що там сидить.

Большевик питає далі:

— А что здесь делаеш?

— Та бачите, що роблю, встала, побачила багато війська та й дякую Богу, що німці вже відступили. А тепер треба буде добре з'їсти та й піти на поле в'язати снопи. — І відразу звертається до господині, кажучи:

— Мамо (тим самим дає зрозуміти, щоб та прийняла її за дочку), дайте щось з'їсти командирові, бо вони голодні.

Але большевицька пика не заспокоюється. Всякої офіцерні набилосся до кімнати, а він в окремому куті бере на допити господиню. Та господиня язиката жінка, відразу відтинає йому:

— Не крутіть мені голови, бо дивіться скільки тут людей. Як не вірите, то запитайте сусідів.

Капітан виходить з хати, стрічає господаря, а господар, не знаючи, що говорити, вдає дурного. Тоді большевик іде аж до сусідів. За той час господиня піднесла крик:

— А може б ви забралися вже раз до роботи? Беріть перересла та йдіть в'язати снопи, бо збіжжя вже сиплеться.

Я даю закурити большевикові, поза плечі вхопив під хатою перевесла й пішов в поле. Друг Зена зробила те саме і пішла в протилежний бік. Господиня, за той час вже поінформована мною, що на горіщі лишилася зброя, захована в снопах, не чекаючи повороту капітана, іде із своєю дочкою на тік, в'яжуть удвох нашвидку перевесла, вкладають туди зброю, все це разом загортають у верету і йдуть до нас. Я, коли побачив їх, аж остовпів. Приклад „дехтяра” цілком видно з перевесел, збоку випинається диск від ППШ, а її

дочка несе, як картоплю, в другій вереті гранати. Большевикам наче засліпило. Відважні жінки, увесь час жартуючи з нами, передають зброю, а до Гада кажуть:

— Через вас могли б усі потерпіти, а разом і ми. Ось бачите, один „директор” врятував зброю, а я вам її принесла.

— Та не я врятував зброю, а ви, господине, за що вам щиро дякую.

Стискаю їй руку. Відходячи, вдоволена господиня сказала:

— Але Гадові я б не дала зброї, йому костур дайте.

Ще раз оглянулася й крикнула:

— Там ще, може, щось нове принесе капітан від сусідів. Я вам прийду сказати.

Кожний забирає свою зброю. Невдовзі появились на полях кінні большевицькі стежі. Вони перешукують дослівно всі полукіпки, перевіряють ярки й потоки в полі. Ми якийсь час лежимо в рові, а потім хильцем біжимо до лісу. Нас не помітили. В хаті ховаємо зброю і поодиночі розходимося в різні боки в'язати снопи на полі. Большевики шукають у лісі німців. По двох годинах приходить господиня й оповідає, що сусід, не знаючи, про що йдеться, сказав, що ця жінка не має зятя. Капітан довго ще її допитував, але вона стояла на своєму і сказала, що сусід був переляканий і не знав, про що його питають.

В селі великий рух. Большевики готуються до великого бою. Риють окопи, затягають телефонні лінії, підвозять важку й панцерну зброю. Люди дістали наказ вийти з села, бо тут буде бій. Щойно смеркло, як ми дістали зброю, і вчотирьох перейшли на інше село. Всі вдоволені, що вийшли з небезпеки. А мені шкода було, що не міг бачити бою, до якого ворог готувався.

Большевицькі розвідачі

По кількох днях фронт посунувся далі. Ми вертаємося назад до с. Т., об'єднуємося й починаємо наскоки на большевиків. В селі маємо свої певні хати, біля яких пересиджуємо, а зброю тримаємо в stodolі. Коли прийде нагода, тоді заберемо її й будемо насакувати на большевиків.

Одного дня прийшли ми до хати друга Люби. Щойно завели розмову, аж тут надходять двоє большевиків-розвідачів з ППШ. В розмові скоро розрізняємо, що один росіянин, а другий українець з Кам'янець-Подільської області. Обидва комсомольці. Цілком певно, що розвідачі. П'януватий москаль почав проклинати підпільників, а далі питає господиню, чи є в неї „бандьори”. Жінка цілком поважно говорить:

— Є, і то багато, більше, як у вас.

Врадуваний москаль питає, де, і наказує повести його. Хитра жінка веде москаля до лѡху, куди він влазить із зброєю напоготові, і показує йому цілу купу картоплі:

— От, — каже, — є й бандурки.

П'яний москаль кричить до жінки, що це не такі.

— А які? — питає жінка.

— Это такіє, как я, люди.

— Таких, — каже, — в нас немає.

Москаль для певности пустає у картоплю кілька черг з автомата і виліз на подвір'я.

За той час ішла цікава розмова з українцем-комсомольцем. Він говорить, що воює проти німців тому, що вже колгоспів не буде та що українці будуть мати більші права. Підслухавши цю розмову, москаль відразу крикнув:

— Врьош, хахол!

Українець вхопив автомата та й до нього:

— Хто хахол? А ти — кацап.

І один другому пустив чергу понад голову. Якби не той українець, ми б його тут зараз „змололи”. Відходячи, українець, шепнув:

— Він розвідач.

Маючи зброю в руках, ми поставили собі за обов'язок вибивати большевицьких розвідачів, а коли наладнаються зв'язки з керівництвом, то робити те, що накажуть. Ми вдвох з командиром пішли в горішній кінець села.

*

Уже кілька днів в селі крутиться червоноармієць. Мене повідомили, що він увесь час нарікає на ССРСР, на нужду, колгоспи, втік з червоної армії, бо не має за що воювати. Він хоче пережити тільки час війни, а потім вернутися додому. За півлітра горілки продав нагана, а за літр ППШ. Лишився бідний з голими руками, ходить по селі, п'є горілку і вже залюбився в одну дівчину в горішньому кінці села.

Цей тип здавався мені підозрілим, і ми вдвох вирішили його піймати живцем. Дівчина Г. веде розвідку. Увесь час старається перебувати в тій хаті, де й він, ніби як товаришка тієї, яку він собі вподобав, і прислухається його розмовам.

Одного разу, підпивши собі, він почав вихваляти підпілья, запевняти, що Україна мусить бути самостійною державою, але при тому поставив обережно питання, скільки тут підпільників і де вони перебувають. Про це мені зараз донесли, і я впевнився, що це таки розвідач. Перебрані в селянські одяги, входимо до тієї хати, де він перебуває. Він якраз учив дівчат співати російські пісні. Побачивши нас, двох здорових чоловіків, він з-під лоба кинув на нас поглядом і весь час спостерігає за нашими рухами. Вітаючись з усіма, привіталися ми й з ним. Але в хвилину вітання він тримав руку в кишені.

— Ще час тебе піймати, — подумав я собі. — Напевно маєш приготований пістоль у кишені.

Покищо прислухаюся, як співають, хвалю пісні, даю закурити, а потім витягаю нотатника і прошу продиктувати мені пісню: „На позицію девушка провожала бойца”.

Задоволений він починає мені диктувати. Я записую, а в відповідну мить ловлю його за ту руку, яку він перед тим тримав у кишені. Друг Гад в той момент викручує йому другу руку назад. Він бориється, але ми в'яжемо його, зваливши на землю. Боронячись він кричав:

— Друзі, я ваш. Помилуйте, я піду з вами.

Розвідач лежав зв'язаний на землі. З його кишені ми

втягли новенького „токаря” і дві гранати. Документів біля себе не має жодних, тільки мала польова посвідка з якимсь окремим числом і підозрілі записки. Сам росіянин, комсомолец, аж із московської області. От звідкіль прийшов на Україну „хвалити” революціонерів, „визнавати” нам рацію та „твердити”, що нам належить самостійна Україна. В час допиту незмінно твердить, що він утік з червоної армії, бо не хоче воювати, але вирвався з словом: „Вот і попал”. Бандитськими очима дивлячися на нас, закричав:

— Таку то матъ, бандітская сволоч! Я вам нічого не скажу! За родину, за Сталіна не жалко умірати!...

*

По кількох днях появилось кілька груп большевицьких старшин, що весь час випитують за тим бійцем. Проводять труси, допити, а декого й побили. Скрізь розвідують та шукають за ним, твердять, що це дезертир, однак самі розшуки й наглі розпити за ним підтвердили, що вони втратили доброго розвідача. По двох днях вони від'їхали, а в селі лишилися ще два лейтенанти. Вони ходять обережно від хати до хати. Ми весь час слідкуємо за ними, куди вони зайдуть на нічліг. Хитрі лейтенанти зайшли до одної хати, закрили двері, заборонили жінці виходити, а самі задніми дверми вийшли і зникли з наших очей.

Якраз тоді пізно верталася з поля одна наша добра знайома, бойова дівчина, що співпрацювала весь час з нами. Я даю їй завдання піти між хати й розвідати, де заквартирували лейтенанти. При тому я пояснив їй, що большевики хитро стараються заночувати так, щоб ніхто про це не знав. Метка дівчина кинула два слова: „Зараз буде все готове” — і побігла. За пів години повертається й каже, що в однієї вдови вона стукала в двері, в хаті не світилося, а вікна були завішені. Лейтенанти напевно в цій хаті.

Наскочити на них буде трудно. Гранати не можна кинути, бо тоді згинуть і цивільні. Большевики умисне заборонили відчиняти двері й заслонили вікна — на випадок, коли почують підозрілий рух під хатою — будуть стріляти. Я пляную зробити засідку біля хати в потічку й чекати світанку. Спішу до друга Бурлаки. Знайшов його, і з добрим другом ми вже лежимо в потоці, чекаючи, коли ранком вилазитимуть большевики. Серпневі ночі холодні, а в додатку вогкість з потічка проймала тіло. Ми дрижали, лежачи на

землі. Що довше лежимо, то більше при звичаємося, стаємо спокійніші й певні себе.

Вже співають півні. В сусідніх хатах рипають двері. З-за кущика тернини дивимося на вікна, чи не опадають заслони. Нарешті рипнули задні двері. Ми почули чоловічий кашель і рівні кроки. Ого, наші очікувані вже пішли. Не зважаючи ні на що, кажу Бурлаці забігати з правого боку хати, а я з лівого, і з рогів хати будемо бити по них. Тільки ми добігли до хати, аж тут на мене у віддалі двох кроків вилазить москаль. Однією довгою чергою перехресною його навздовж, валю на землю, а другий москаль, що ще не дістав черги від Бурлаки, стріляє на мене. Його черга перебила мені ліву кишеню. Раптом впав з-за хати один постріл — і москаль звалився. Постріл не був з ППШ, а з рушниці. Підбігаю до москалів, забираю ППШ, а мій Бурлака кляне, на чім світ:

— Та ви знаєте, мій набій став у цівці, і я жодним способом не міг його витягнути.

— Хто ж дав постріл?

Ніхто не знає. З сіней виглядають перелякані голови сусідів. Поле з непокритою головою біжить Гад. Усі думають, що це наступ большевиків. Скоро біжимо до сусіда по коня й віз, щоб вивезти трупи, а старий дядько, понад 50 літ, з опущеною по штанях сорочкою, пакає люльку, руки в кишенях, сам не хоче видати коня, тільки хоче, щоб ми забрали. З-під густих, довгих брів він дивився на нас примурженим оком, а за люлькою крився його усміх. Ми розуміємо господаря; щоб часом хто з цивільних не зрадив, що він давав коня — ми самі запрягаємо коня і виводимо в поле. Повернувшись з гробокопної роботи, дякуємо за коня, а господар запрошує зайти до нього увечорі, але так, щоб ніхто не бачив. Щось важливе має нам дати. Ми наказуємо сусідам, щоб про випадок не довідалися селяни, що цього не бачили. На випадок приїзду большевиків — говорити, що вдень були ляйтенанти, але де поділися вночі — не знають, бо їх не бачили. Протягом дня пильнуємо, чи не під'їдуть большевики, а увечорі заходимо до того старенького господаря. Він закликав нас до ванькира, синові наказав стояти на варті, приніс пів літра горілки, часник, хліб і масло, налив чарку й каже:

— Дай Боже здоров'я тому, хто забив першого большевика.

Наливає другу, і мені доводиться пити за того, що вбив другого.

— Пив би і я за того, що вбив другого, але хто це зробив — не знаю.

Господар перепрошує нас на хвилину, виходить надвір, вертається, приносить коротку російську рушницю й каже:

— Ось за його здоров'я пийте!

Тепер ми вже знаємо. Дякуємо господареві за допомогу і питаємо, чому він так усе конспірує.

— А як же, — каже він, — пощо сусіди мають знати, що я стріляв. І вас тепер прошу, нікому про мене ні чичирк. Я його вбив, щоб не втік, бо був би наробив халепи в селі, і вас міг би убити, друже Бурлако.

Раптом застукав син до вікна. Ми вискочили надвір.

В селі чути гук автомашин. Ми ховаємо зброю і тільки з пістолями йдемо до вибраної хати. На ніч заквартирувала група большевиків в долиньному кінці села. Приїхало з ними кілька вершників. Певно завтра ходитимуть по селі. Наша вся боївка збирається знову, і ще ніччю відходимо в ліс, на горбок, щоб стежити за селом. Десь опівдні прибігає наша розвідниця і оповідає таку подію:

— Приїхав один большевик до господаря міняти коня. Господар ніяк не хотів на це погодитися, але москаль уперся, бо „це для часті”. Рад-не-рад господар віддав свого гарного коня, а взяв колгоспну шкапу, паршиву, таку, що ледве ходить. Москаль від'їхав. За кілька годин іде кілька большевиків на ревізію і заходять до того ж господаря та нападають на нього, що він вкрав військового коня, бо Ванька пізнав „свою лошадь”. Господар виправдується, що їх товариш силою забрав його гарного коня, а залишив цю шкапу, але це не допомогло. Забрали колгоспну конину, а господаря покарали ще в додаток штрафом на 2 літри горілки, бо інакше, якщо не заплатить, вони його запровадять до комісара.

Невдовзі ці большевики злучилися і пішли вгору селом. Напідпитку зайшли до одної вдови і згвалтували її. На таку вістку ми рішили зробити засідку на тих грёх. Чекаємо на краю лісу. Вже їх видно в останніх хатах горішнього кінця. Коли большевики підійшли під самий ліс, ми не могли стриматися і вчотирьох побігли слідом за ними. Вони на конях

відбилися досить далеко. Не зважаючи на велику віддаль, щоб вкоротити трохи їхню зухвалість, ми постріляли по них і повернулися назад.

Збираємо зброю

Зв'язків з керівництвом ми не маємо ще жодних. Після переходу фронту одні пішли з сотнями, а другі, законспіровані, сидять по селах не нав'язавши зв'язків. Приступаємо до налашдування зв'язків із підпільниками довколишніх сіл. Ідеться нам тут передусім про зброю, щоб її негайно познoscити й поховати, бо большевики скрізь її збирають по селах. Маємо вістки, що вже забрали навіть декілька кулеметів.

Ще за дня йду сам до знайомого господаря Р., що живе при дорозі над потічком. Я одягнений по-селянськи, в кишені пістоль „Токарева” від большевицького розвідача і дві гранати. Хочу довідатися, що нового в селі Р. Тільки перейшов я город біля хати, як запримітив жінку, що дивилася на мене переляканими очима, не кажучи ні слова, хто в хаті. Не прочуваючи нічого злого, я відкрив двері, і за столом побачив кількох большевицьких старшин. Усі вліпили в мене очі, але входжу сміливим кроком, не вітаючись з ними, кидаю шапку на ліжко, беру надкрайний хліб, краю його і кличу до господині:

— Марино, дай їсти!

Господар в кухні, почувши мій голос, відразу, рятуючи ситуацію, кричить:

— Федю, зорав?

— А най то шляк трафить, що я намучився, ледве спсcудив!

Баба налила страву й несе до кімнати, де большевики, але господар крикнув до неї:

— Куди несеш, та хай іде сюди їсти, бачиш, що там командир!

Я пішов до кухні, сів до ствари, а господаря покликали большевики.

— Это кто такой!

— Та то мій швагер, — відповів той спокійно.

Я не можу їсти від хвилювання. Через ванькир виходжу на подвір'я, беру коні господаря і йду в доле. Большевики

хотіли мене щось питати, але господар сказав, що я вже поїхав. Перед вечором донька того господаря дала мені знати, що большевики від'їхали, і я приїхав до нього.

— Знаєте, директоре, — каже господар, — що ті большевики мали охоту вас „цапнути“. Ви добре зробили, що скоро від'їхали звідсіля.

— Трудно, — відповів я йому. — Я був певний, що в вас спокійно, бо жодної варті під хатою не було, а коли я вже зайшов до вас, то годі було тікати, треба було ризикувати.

Господар вдоволений, що не тільки я, але й він вийшов цілий з біди, гостить мене, а потім оповідає, що мої колишні учениці в селі Р., а між ними Леся та її брат Федько, мають багато назбираної амуніції, рушниць і три „Максими“. Вже большевики робили ревізії, били їх, але нічого не довідалися. Федько в час фронтових дій, коли німці зробили засідку між селами К. і П. на большевиків та вбили їх щось понад 60, ще скоріше від німців забрав з поля бою три „Максими“ і закопав їх у гною. Заохочений такими вістками, я ухвалив піти сьогодні ніччю з Івасем по цю зброю.

*

Ніч була дуже темна. Ми зайшли в село, і в одній знайомій хаті мене повідомили, що в селі спокійно. Тому, що було дуже темно, я наліз біля церкви на одну автомашину. Пек тобі, куди я заліз!

Потихеньку, на пальцях один за одним, хильцем ми перелазимо через дорогу й чуємо, як по ровах сплять большевики. Ми зайшли сюди непомітно, але чи вийдемо — хто знає. Десь мусять бути вартові. Вовчою ходою ідемо просто до горішніх хат і, на щастя, не зустрічаємо нікого. Стукаємо до вікна одного селянина. Коли жінка побачила нас через вікно, потихеньку вийшла і зразу почала плакати. От щойно забрали батька й сина. Перед вечором вели жахливе слідство, катували прикладами, кололи штиками, та вони до нічого не призналися. Тим часом кузьминські поляки знайшли в обірнику одного „Максима“ і за те їх забрали.

Завтра треба сповідаватись нових арештів у селі. Щоб не пропала згромаджена зброя, ми стягаємо її, не зважаючи на те, що ворог у селі. Свідомі ідейні жінки допомагають нам її віднести в поле, в конюшину. Вертаємося ще раз у село. Вертаючись із зброєю вдвох, ми почули, що в нашій

конюшині хтось косить. Прилягли і слухаємо. Раптом бренькнула коса, большевик кинув проклін. Ого, вже пропала наша зброя! Далі їх косить більше. Хильцем, потихеньку відбігаємо і прислухаємося далі. Большевики косять, покашлюючи. Видно той, що був найближче нас, не перевіряв, об що дзенькнула коса. До нас доноситься запах махорки. Починає сіріти. Ми скоро біжимо полями попри межу, щоб допасти до наших сховків на стрімкому березі між терниною в глибокому потоці.

Вдень ми побачили на полі дочку господаря В., що пасла корови. Покликали її до себе, попросили, щоб винесла їсти та покликала нам свого сусіда. Дівчина впоралася скоро: принесла меду, хліба й масла, та й наш господар прийшов. Ми доручаємо їм вести розвідку в своєму селі, а також у селі Р. та доносити нам, що де нового чувати. Увечорі оповідають нам, що по селах крутиться вже більше большевиків, у В. є военкомат і НКВД, що висилають кінні стежі по полях, а в селах проводять ревізії й арешти. У селі Р. одній господині сказав якийсь українець, рядовий червоної армії:

— Скажіть своїм, хай собі візьмуть те, що сховали в конюшині, щоб большевики не знайшли.

От чесний червоноармієць! Ще тої самої ночі двигаємо полями зброю, забрану з конюшини, в безпечне місце.

Сусідні станиці, повідомлені нами, також приступили до громадження зброї. Стягають амуніцію, рушниці, вибухові матеріяли — все це буде нам потрібне в дальшій боротьбі.

*

Одної ночі я, Бурлака й Івась ідемо до села Г., щоб звідси стягнути зброю. Туди прийшли ми ще за дня, зв'язалися з місцевими симпатиками (станичним, якого жінка була полька — його пізніше вбили поляки). Нам пообіцяли дати увечорі „Максима”, а вдень ми господаримо біля розбитого большевицького танка, що, вивернений, лежав у річці (большевики замінували міст, і на їх міни виїхав їхній же танк). В ріці назбираємо багато амуніції до рушниць і до ППШ, засмоленої в бляшанках. Викручуємо кулемета „Токаря”. Зібрані речі переносимо в кущі за річку.

Коли ми зайшли до станичного вечеряти, в селі зчинилася тривога, тому що в долішньому кінці появилася больше-

вицька кіннота. Перебігаємо городи й ріку, беремо зброю і йдемо в поле. Раптом я чую чвал кінноти. Хтось вказав більшовикам шлях, куди ми пішли. Бурлака й Івась захоували зброю в овес, а самі щосили побігли в близький лісок. Я на цю думку не прийшов, а біжу з „Максимом” на плечах, піт заливає очі, тягар давить, жили мало що не тріскають. Більшовики вже ззаду мене. Кладу на землю „Максима” (без станка) і лягаю на загони. Біля мене пройшов більшовик у напрямі ліска, там вони всі завернули й полями поїхали далі. Мої друзі вертаються з ліска по зброю, ми сходимося і несемо її аж до села Т.

В селі майже щоденно більшовики. Роблять облави за новобранцями. В червону армію ніхто не йде. Ми повідомили села, що є наказ не йти нікому на більшовицький фронт, а переховуватися в селах і лісах, як хто може. Розлючені більшовики озброїли поляків і разом з ними ганяють по наших селах. Одної ночі К. пішов відвідати жінку, і поляки його застрілили в ту мить, коли він утікав через вікно. Арештували вїйта і вивезли на Сибір. В селі Р. піймали колишнього волосного вїйта К., і польський суд засудив його на 10 літ в'язниці. Його дружина із СУЗ виїхала на схід.

*

Якось прийшли більшовики на ревізію до батька Катрусі в горішньому кінці села. Почали перекидати снопи в stodолі, на оборозі, де знайшли кілька старих рушниць, які там заховали стрільці з сотні к-ра Громенка. Забрали також кілька коней, що сотня залишила. Один тільки наш Вусаль, батько Катрусі, зробив за стайнею штучний лісок, в якому переховував коня. Його не знайшли. Тривале пересиджування в с. Т. — досить важке (батька Катрусі вивезли більшовики невідомо куди, і слід за ним пропав). Переходимо на присілок цього села. Тут маємо більше лісу, добру розвідку і більш затишне місце.

Постійно ходить нас тепер четверо: Бурлака, Івась, Титус і я. Деколи приєднувався і Гад.

Одного разу Титус пішов з пістолем, щоб зліквідувати ворожого розвідача в селі. Бурлака, Гад і Івась лишилися в хаті під лісом, де жила одна дівчина, що саме пішла з розвідкою перед Титусом. Я залишився в селі і вислав одну господиню на розвідку; вона має свояків у селі В. Раптом появилися між хатами більшовики. Побачили мене й почали

стріляти та гнатися за мною. Я втік в напрямі хати, щоб попередити хлопців, що мали саме лягати спати. З присілка до хати було яких 300—400 м. Слідом за мною біжить трое большевиків. Віддаль між нами щораз коротша, і вже, коли я був під хатою, вони були від мене на 100 м. В хаті немає нікого. Вскакую до сіней і кричу:

— Хлопці, тривога, большевики!

Певно сплять і не чують. Не зважаючи на те, що ворог уже під хатою, я лізу їх будити, бо вчотирьох ми все ж таки знищимо кількох большевиків. На горіщі немає нікого, задніх дверей немає, доведеться тут пропасти. Біля себе маю ППШ, пістоль „токаря”, 2 російські гранати і 3 „аергранати”. Один большевик лишився на розі хати, а двоє з готовою зброєю стали на порозі і кричать:

— Бандіт, вихаді!

Коли посипалися їхні черги по дверях кімнати, я підсунувся над діру під кроквами і просто на большевиків скидаю одну січену гранату. Потім ще дві „аергранати” до сіней. Наробилося багато диму. Тепер я зіскакую й починаю тікати. Третій большевик почав по мені стріляти. Але з потічка впала черга, і він звалився на землю. Мої гранати вбили двох большевиків, а на допомогу прибіг мені з лісу Бурлака і вбив третього. От розумію — вояк і друг!

Вони відступили з хати в ту мить, коли бачили, що за мною гналися большевики і не знали, що я, замість до лісу, побіжу до хати. Вбитих большевиків ми затягли до лісу, закопали, переглянули зброю, кращу залишили собі, а гіршу заховали та лісом пішли аж під село Л. Большевики в присілку зробили трус, перевернули догори ногами ту хату, в якій був бій, і, не спаливши її, відійшли.

Життя починає нас вчити, що не варто сидіти над одним селом. Найкраще — це рух. Він запорука успіхів і існування. Сталий рух партизан — це підстава їхньої тактики й стратегії.

*

Перейшовши на село Л., ми заквартирували в горішньому кінці села. До нас долучилися місцеві хлопці. Тримаємо варту, і наш рій квартирує під одним оборогом. В селі люди мене знають з цивільного стану, а місцеві підпільники, як свого колишнього провідника з часів німецької окупації. Ставляться до мене дуже прихильно.

Одного пополудня пішов Івась з пістолем на розвідку в село. Втомлений, він сів біля молоді в одному саду й заснув. Раптом несподівано над'їхало на конях двоє большевиків; діти й дівчата почали тікати, не збудивши Івася, большевики погнали туди кіньми і піймали його сонного. Зараз його роззброїли, закували і погнали вниз селом поперед себе. До нас прибігли діти з повідомленням, що Івася забрали большевики. Я з автоматом полетів між хати дістати інформацію, коли його забрали. Перша жінка, яку я зустрів, каже:

— Ось від нас яких 50 м. большевики ведуть його.

Я щосили біжу до хлопців, і до мене приєдналося ще трое охотників-стрільців. Яких 3 км. біжимо городами, щоб випередити большевиків. Тим часом большевики з коней побачили нас здалека, почали нагаями бити Івася, щоб він біг, а вони за ним на конях. Ми гнались би ще далі, та в долиньному кінці села вони з'єдналися вже з більшою групою большевиків.

По цій пригоді я переходжу до села К. У горішньому кінці перебуває ще багато господарів із села Т., що втекли перед фронтовими діями. Криються тут і хлопці від мобілізації до червоної армії.

Пригадав я собі псевдо місцевого станичного ще з часів німецької окупації. Відшукою його і з ним залишаюся в селі. Думаю почати тут роботу, організувати молодь і творити самооборону, бо скрізь большевики нападають на села, грабують, вбивають свідомих українців.

*

Я зустрівся знову з Бурлакою. Прийшов до мене та й каже:

— Я без вас тепер ходжу, як без голови. Сумно мені, а з вами я почуваю певним себе. Ідть трохи до мене, там вже спокійніше. Я погодився, і вечером ми вирушили в дорогу. Раптом я почув спів з одної хати за потічком. Ми стали і слухаємо. Це співає Зена-Богданна. Вона, перетранспортувавши партизанську аптеку, замагазинувала її в криївках і на час переходу фронту пішла до села Т. Тепер нудьгує сама без зв'язків. Сиділа тепер в одній бідній жінки, що прийняла її до себе, хоч сама не мала що їсти. Живилися тільки картоплею.

— Підемо відвідати її, — сказав я до Бурлаки.

Підсуваємося потихеньки під хату; ми хотіли її злякати
большевицькими криками, але почувши пісню, зупинилися
й слухали:

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені.
І степ широкий, наче море,
І тихий шум на крижині.
Садок вишневий коло хати,
Вечірня, літня пора,

А в хаті тій журилась мати
І нудьгувало там дівча.
Вона зажурено, крізь сльози,
Далеко дивиться кудись,
Немов шукає по дорозі
Те, що загублено колись.
Любив її і звав своєю,
Немов ту квітку у гаю.
І я заплакав серед ночі
І, тихо плачучи, заснув.
Сниться мені, що я на волі,
Що Україна вже вільна,
Що місто Київ вже столиця
І повалилася Москва.

— Та коби скоро — сказали ми, показуючи голови в
вікні.

Зена злякалася, але, побачивши нас, зраділа, запросила
в хату.

— Зайдіть, бо нудьгую. Чи вже зв'язалися з керівництвом?

— Покищо ні. Уважайте, щоб вас часом хто не всипав,
не сидіть завжди в одній хаті.

— Я перейду до дружини Бурлаки.

— Там небезпечно. Краще до такої хати, де немає чоловіків, куди большевики не мають потреби заходити. Удень не показуйтеся в селі.

— А що нового в вас? Друже Хрін, за вами большевики питають.

— Чи за псевдом?

— Ні, ваше псевдо мало хто знає. Питають на справжнє прізвище.

— Бабі їх хрін! Хай питають. Щоб скоро наладналися зв'язки, почнемо війну.

— Чула я, що ви відзначилися.

— Та що з того, коли Івась нам пропав.

І ми розповіли їй, як те все було. Так розмовляючи, ми забрали її з собою, щоб відвідати проф. Г. з СУЗ та двох жінок. Одна з них — мати Степової, що в сотні к-ра Хоми. З ними ще тут її брат Черемош.

Ввічливі полтавці прийняли нас гостинно й запросили на борщ. Повечерявши разом з ними, я пропоную всім вийти на горбок біля хати, щоб часом уночі нас тут не застукали большевики.

Цікава була розмова з професором університету. Розказував цікаві речі про большевиків, а згодом ми перейшли на тему фронтових дій та вгадували, що принесе кінець. Одні з нас сподіваються, що після провалу Німеччини прийде до удару між Америкою й большевиками, а професор стояв на становищі, що мусить бути передишка. Як довго вона триватиме, побачимо.

Так розмовляли ми до пізньої ночі. Попрощавшись із знайомими, ми відправили Зену на певну квартиру, а самі пішли відвідати рідню М., якого арештували большевики разом з місцевим учителем і вивезли, не відомо куди. В їхньому сусідстві арештували також дуже ідейну дівчину, що її імени не пам'ятаю. Під час допитів вона плювала большевикам в лице. Після арештувань село дещо змінилося: люди навчилися конспіруватися, менше балакали про непотрібне, говорили тільки з певними.

*

Після двох днів я повернувся назад до с. Л. Це село ми пізніше назвали „Піснею”. Назвали його так тому, що це було одне з найкращих сіл в околиці, які брали активну участь у визвольно-революційній боротьбі. Тут пізніше гуртувалися наші повстанці. Давніше воно було мало свідоме. В час німецької окупації кілька місцевих хлопців, між ними М. К., що його пізніше вбили червоні поляки, усвідомили село. Воно було гарно розташоване, довкола нього простягалися ліси.

Організовуємо самооборону сіл

Фронт пересунувся далі, в містечках і в польських селах створилися сильні боївки. До них долучилися большевицькі партизани, вислані для того, щоб спільно нападати на українські села, арештувати свідому молодь, інтелігенцію та фізично її винищувати. Наших в'язнів убивають, або вивозять — невідомо куди. Коли хто з-поміж арештованих попаде в руки большевикам, вони висилають на Сибір або в штрафні роти на фронт. Розгукана вулиця, коли вже не може нікого піймати, нападає на села, катує жінок, дітей, старих і, награвивши всякого майна, забирає його на вози й везе в свої села. Почалася справжня „нова демократія”. Наші села горять.

Зв'язки все ще неналаднані. Немає наказів, нових інструкцій і вказівок, що робити. Нагода бити ворога — знаменита, бо він зв'язаний кривавими боями на фронтах, слабий на тилах. Населення, що досі було пасивним спостерігачем, тепер активно домагається оборони.

Я зважуюсь на власну руку організувати невелику бойову одиницю, вишколити її й самому нею керувати. Наша робота мусить паралізувати ворожі дії й підтримувати бойовий дух населення.

Вечорами я збираю місцевих хлопців, навчаю їх патріотичних пісень, заохочую творити свою оборону й відбивати ворога. Також із старшими господарями проводжу розмови; дораджую не йти на фронт, де большевики плянують задушують фізично винищити нашу мужву. Вибравши кількох свідомих хлопців, я роблю з ними таємно сходини, навчаю їх конспірації, говорю про потребу боротьби, підшколюю, ознайомлюю з різними родами зброї і разом з ними стягаю муніцію, рушниці, які тільки в селі є. Незабаром я вже маю в селі Л. один рій, і пів роя в селі К. В склад першого роя входять: Кадовбець, Михась, Сліпий, Карий, Рудий, Лис, Андрій та ще двоє, що їх псевд — не пам'ятаю. В селі К.: Михась, Сон та ще троє. Завдання хлопців налагодити в селі справу стійок і нічних варт. На випадок, коли б напав ворог, будемо його атакувати. Село Л. зв'язалося з Л. Г. і К. і в разі нападу будемо себе взаємно виручати.

Щоб з'єднати собі вояків і селян, треба зробити кілька вдалих акцій, вести себе зразково, тактовно, бути на сторожі їхнього майна, йти їм з допомогою і обороною, із розумінням і порадою. Коли вони це побачать, будуть віддані цілковито, і дальша праця піде успішно.

*

З розбитого танка, що біля громадського будинку, викручуємо кулемет „Токаря”; місцеві ковалі-слюсарі його ремонтують, і „машина грає”. Карий уже витягнув МГ 42, яке він украв у большевиків в час переходу фронту, коли вони пили в його хаті молоко, залишивши цього кулемета біля криниці. Він підскочив, непомітно кинув його в криницю, а сам, невеликий ростом, поліз в хаті на під. Довго розбивалися большевики за кулеметом, але наказ „іти вперед” погнав їх далі, а кулемет залишився для нас. Маємо 2 ППШ і 8 рушниць. Село К. має 3 рушниці, село Л. — 4 рушниці, 1 ППШ і 2 десятизарядки. Є ще господарі в селі, що мають зброю, але, не розуміючи ваги і потреби її в наших руках, держать її, щоб пізніше було з чим ходити на полювання. Прийде час, коли вони самі будуть нам її давати. Біля воєнних окопів назбираємо гранат, муніції, а по ровах „телер-мін”.

Перша робота з мінами. Одного пополудня я беру з собою одного стрільця з села Л. і Михася з села К. та втрійку під вечір підсуваємося лісом з „телер-мінами” до головного шляху, на серпентині, що вище села Л. Г. На шляху був саме рух. Чекаємо, поки стемніє, може, рідше будуть іждити, а тоді закопаємо три „телер-міни”, а під спід дамо большевицький тол. Вже добре стемніло; рух на шляху змалів. Відважний Михась (одинак, син вдови з с. К.) джаганом видовбує яму, якладаю міни, а другий Михась стоїть на стійці. Він мусить наслухувати уважно, бо машини не світять. За п'ять хвилин міни заложені. Засипаємо їх глиною і втікаємо до близького ліса.

Ідуть... Чути гул моторів. Ох, якби боеприпаси або вибухові матеріали, що їх сюдою часто транспортують до фронту, то було б знаменито.

Ще не прилягли ми добре до землі, не заспокоїлось биття серця від роботи, до якої ми не звикли, але рвалися із запалом, — як страшний блиск і детонація прорізали повітря.

Господи, слава Тобі!

Втікаємо щосили, наче б за нами сто чортів гналось. В вухах дзвенить так, що один одного не чуємо. Втомлені, добігаємо до села і йдемо спати до стодоли. На другий день в лісі облава. Ми висилаємо на розвідку Настуню і Марисю, хай довідаються, що нового. Дівчата, побачивши большевиків в лісі, завернули. Маємо одну відважну молодицю, посилаємо її. Жінка сміливо пішла, а перед вечором вернулася й сказала, що в повітря була вилетіла большевицька автомашина з амуніцією.

Перша робота вдалася. Це моїх довірених хлопців захопило і вони ще більше згуртувалися біля мене. Населення з задоволенням оповідало про вибух, вигадуючи і багато додаючи, от як звичайно, населення.

*

В селі Л. Г. квартирувала большевицька група радистів. Я планував наскок на неї, щоб знищити радіостанцію, але до цього бракувало мені бойових хлопців. Коли радисти виїхали, пішов я туди з Михасем.

Розвідка дала нам знати, що з міста Б. на села часто виїзять по 2-3 бандити, щоб настріляти курей в господарів-українців та здобич забрати з собою. Вдень пересиджуємо на горішці в Соні, а коли почули ми в селі постріли і вона сказала нам, що це „гості” стріляють курей, виходимо непомітно з хати в поле і подаємося вище села, де вдвох залягаємо. Він по одному, а я по другому боці шляху. Ось уже йдуть. На роверах постріляні кури. Підпускаємо їх близько, бо хочу їх взяти живцем:

— Стій! Руки догори!

Перший затримав ровера і замість піднести руки, ловить за рушницю, щоб стрелити до мене, але в ту мить я пускаю йому з автомата чергу. Другий, ранений Михасем, кидає ровер і втікає в напрямі лісу. Ровери ламаємо і так залишаємо з курками. До кишені вбитого чіпляємо картку з написом: „За грабіж українського майна — наша заплата”. Забираємо рушницю й відходимо лісами до села П.

*

Мої хлопці сходяться завжди вечором: групою ходимо по селі. На день звичайно всі розходяться до своєї праці по домах і тільки на випадок тривоги мають збігатися в умовлене місце. Вишкіл я проводжу вечорами.

Польські боївки роззухвалені; вже їздять меншими групами, знаючи, що в терені немає жодної нашої озброєної групи. До села Л. якось не показуються.

Одного дня приїхав у гарній кареті, запряжений двома чорними кінями-шпаками, большевицький лейтенант за поставкою м'яса. Полагоджуючи справи у солтиса, він заїхав на зустріч до місцевого сексота, якого ми вже підозрівали. Беру хлопців на першу роботу в селі.

Засідаємо недалеко школи, у фасолі, біля плота і ждемо. Коли бричка під'їхала навпроти нас, я вискочив і крикнув:

— Руки вгору!

Москаль мав „папашку” між ногами, хотів вхопити її. Я вистрілив, і він тоді підніс руки. Беремо його живцем. На карету я наказав сідати хлопцям і їхати відразу в поле. Із собою забираємо візника українця. Переводжу допити, але лейтенант — десь із Сибіру, не признається. Докладно переглядаю його торбу, де знаходжу записки, а між ними прізвище господаря Л.

— Звідки ти його знаєш? — питаю.

Він мовчить. Затявся, і ми від нього нічого не дізналися. Щоб не було підозріння на село, у зв'язку із зникненням лейтенанта, та ще щоб не попав у біду візник, укладаю такий плян: один стрілець перебирається в мундир лейтенанта, сідає в карету, а візник має їхати з ним що сили через села Л. і К., де на горі в лісі зробимо на засідку і обстріляємо їх. Візник втече, а ми заберемо коні й карету. Під час слідства большевикам він має сказати, що напад був у лісі, а що сталося з лейтенантом і кінями — він не знає, бо втік. В разі допитів у селі — в одному й другому — скажуть, що лейтенант їхав в напрямі села Л.

Як уплянували, так і зробили. Карета поїхала, ми обстріляли, візник утік. Карету спалили, упряж і коні забрали з собою. Я дав їх певним господарям, щоб обробляли собі поле, але наказав коні тримати в лісі. В селі бракує коней: одних забрали німці, других большевики, а селяни не мають чим обробляти поле.

Який тиждень після цієї засідки большевики шукали за своїм лейтенантом, проводили допити, селяни зізнавали, що він поїхав на К., в К. зізнавали, що поїхав на Л. Візник зізнавав так, як ми йому казали, і все пропало без сліду. По-

ставка м'яса з села не пішла: це найбільше селянам подобалося. Вони казали:

— Добре роблять наші.

*

Наша група переходить вишкіл у лісі. Прибігає Настуня і повідомляє, що в селі є шість большевиків, які розпитують за повстанцями, за Хріном, бо хочуть вступити в партизанку. Всі вони озброєні ППШ, і вона запримітила, що в кишенях мають пістолі й гранати. Я зразу догадуюсь, що маємо справу з большевицькою спецбоївкою. Беру шість стрільців, наперед посилаю дівчину і йду шукати за ними по селі. Ворог непомітно зник. Одні селяни казали, що вони пішли в поле, а інші що вони подалися в напрямі села Т. Якщо так, сідаємо вдвох на коні і їдемо в погоню. У крайній хаті сказали нам, що большевики пішли в ліс. Засідаємо на роздоріжжі й чекаємо. Тим часом большевики на нас не вийшли і пішли лісами в невідомому напрямі.

Прийшла вістка, що в селі є „гість” із с. Корінця, прийшов до нас на розвідку. Цього чоловіка вислано пляново з міста Б., щоб вивідав тут про нас від своєї тітки: скільки в нас людей, зброї та хто керує. А прийшов нібито за тютюном.

*

Ми стали ще більш обережними й наказали селянам стежити за всякими перехожими і прихожими.

Час-до-часу вночі, переважно полями, а вдень лісом і рідко селом (хіба що засакають по харчі) — переходять утікачі з фронту. Здебільшого українці з Західніх Земель. Одні йдуть групами, озброєні, інші без зброї. Одного разу зловили мої хлопці кількох без зброї, думаючи, що це розвідачі. В розмові я довідався, що це хлопці з Калущини. Я дав їм шкіц маршруту, куди найбезпечніше переходити, харчі на дорогу і попрощався.

*

В селі К. хтось вистрілив. До нас приїздить один стрілець на коні і повідомляє, що на село напала червона польська боївка — яких 30 чоловік, що б'ють і грабують.

Я підняв тривогу у селі, і мої хлопці з усіх сторін із зброєю збіглися на збірний пункт. Не пройшло й 25 хвилин, як ми всі були готові. До нас долучилося ще кілька озброє-

них селян, і ми разом рушили на оборону села. Біжимо лісом, щоб грабіжників перетяти на дорозі.

На засідці чекаємо. Але вони, запримітивши нас, з награбованим майном пішли в ліс. Ми пустили за ними кілька пострілів і зі співом перемаршували через село. Коли вернулися, селяни були вдоволені, що боївка від нас втекла.

До нас горнеться все більше молоді. Кожен хоче мати зброю. До поламаних рушниць доробляємо приклади, стягаємо військові паси, наплечники, торби на хліб, мундири, бо я хочу тепер з цієї маленької групи зробити військо. Село полюбило мене, а зокрема моїх хлопців. Всякі сварки, колотнечі, які мали місце в селі, я мусів — на бажання селян — розбирати, полагоджувати, словом — бути суддею. Вони звертаються до мене з усіма справами, порадами й жалобами. Кожний хоче гостити мене в своїй хаті. Під час облави точно мене інформують, стараються допомогти, чим можуть, повідомляють про свої сховища, де я міг би пересидіти облаву. Місце постою я змінюю, щоб часом ворог не попав на мої сліди.

Я користуюся з того, що маю дорір'я населення, та що zorganizував уже деякі села. Із селянами роблю зібрання, закликаю призибувати зброю й творити самооборонні відділи. Граб зібрав уже яких 30 хлопців, в тому числі кількох жонатих. Їх навчає Залісний. В селі Л. є вже 18 озброєних хлопців, троє в селі Р., п'ятеро у Г., троє у Л. Г., троє у Д., в К. — десять. Відбуваємо разом з ними зустрічі, спільно школимося; при звичаю їх до таборового життя.

*

З початком вересня 1944 р. вже почали діяти зв'язки. В терені появився військовий зверхник Явір-Пастернак. Тепер тільки треба зв'язатися з ним та дістати дозвіл вибрати з-поміж цих хлопців кращий елемент і zorganizувати військову чоту. Одної ночі Пастернак кличе мене до себе. Я переповідаю всю свою дотеперішню роботу та подаю, що я почав організувати молодь, не чекаючи зв'язків. Незабаром прийдуть сотні і я хочу включити їх у склад УПА. Пастернак схвалив мою діяльність і доручив мені далі вишколювати молодь. Я був радий, що маю зв'язок, і взявся повною парою до роботи... Від хвилини, коли я пішов у підпілля, минуло вже три місяці. Короткий це час, але в ньому багато можна було зробити. Я втягнувся в роботу, при звичаївся

до підпільного життя, пізнав його добрі й злі сторінки і в душі мав моральне задоволення. Шлях революційної боротьби я полюбив ще в шкільні роки. Вже в 6-й народній класі під псевдом „Цап” належав до таємного пластового куреня. Там я навчився багато. Пластові ватри і зустрічі, зв'язки, гри, вправи — дали мені багато; з того й користувався тепер. Ця праця так мене полонила, що коли польська поліція провела масові арешти молоді й багато учнів викинули з середніх шкіл, та коли перестав існувати курінь середньошкільної молоді, то й тоді я не міг розстатися з гуртовим, дружнім пластовим життям. Тому зродилася в мене думка заложити таємний гурток серед учнів моєї школи. До цього гуртка належало нас восьмеро. Ми що суботи, або в неділю збиралися над річкою, вчилися впоряду, пластових знаків, вивчали історію України та влаштували різні гри. При тому купували пістолі-страшаки й штилетики та розкопували амуніцію й гранати ще з часів світової війни. Передплачували перемиський „Український Голос”, читали статті. Правда, вони для нас були мало зрозумілі, зате нас дуже цікавили політичні процеси. Коли скінчився шкільний рік — ми розбрились в різні сторони: одні пішли в ремесло, інші в середні школи. Сьогодні від того часу минуло вже 19 років; з моїх тодішніх друзів уже впали Комиш і Шувар, помордовані большевиками в 1941 р., Тирса помер, а що з іншими — не знаю. Хай же ця нотатка свідчить, чим у нас, — малих дітей — билося гаряче серце. Ще як 12- і 14-літні хлопчак, ми горіли бажанням взяти в руки зброю й стати до боротьби за українську державу. Колись були це мрії, сьогодні — дійсність. Отак на хвилину думка повертається в минуле. Хотів би розповісти все, що принесла підпільна боротьба за всі роки ще з учнівських часів. Та чи буде на це час і чи, — як звичайно ми про це говоримо, — „до ч е к а є м о”?

Ось, напр., пишучи оці спомини, я ходжу під землею в бункрі: три кроки вперед і три назад. Диктую, а дівчина-повстанець записує на машині. Ставлю собі питання: чи дійдуть ці спомини людям до рук, чи побачать вони денне світло. Може, доведеться їх знищити під час наскоку ворога або, читатиме їх ворог, коли доведеться впасти. Все одно, — пишу далі. Подаю кістяк пройденого шляху, на підставі якого може колись хтось відтворить наші змагання.

Підпільне життя пожвавилось. Відбуваються зустрічі й наради з підпільними клітинами, збори населення. Нормально курсують вістки, прийшли розпорядження й інструкції. Закипіла праця.

З пожвавленням підпільного життя почав і ворог монтувати мережу сексотів, насилати розвідників і агентів. Ворожі розвідники приходять в села з різними справами: одні буцім то шукають своїх коней, другі купують корову, коня, полотно, вдають, що втікають з фронту або повертаються з тюрем. Всіх треба докладно перевірити, щоб часом невинно не потерпіли люди, що не мають нічого спільного з агентурою.

Большевики в цьому знамениті спеці. Вони під усякою покришкою стараються розвідати про наш рух.

Поляки ведуть справу не дуже хитро. Не маючи ще большевицької школи, наладнують зв'язки через усяких рідних, перехожих, часто через селян, що приносять до міста продукти. Звичайно, як я вже згадував, ми заборонили відходити із сіл без попереднього зголошення. Ми добре знали, хто якого дня був у місті чи то в польському селі, зустрічався з поляками чи навіть з большевиками. Зараз допитували його, а селяни, ідучи все групами, розповідали, кого поляки кликали на бік і з ким таємно розмовляли.

З початком вересня до хати господаря, що біля школи, прийшли шість большевицьких сержантів. Чотири з них, що були озброєні автоматами, заночували в одній хаті, а двоє — татарин і українець з Харкова — озброєні рушницями, заночували в сусідній. Вони оповідали, що втікають з фронту, щоб вступити в ряди власівців. Замкнулися в хату, заборонили господареві без їхнього дозволу когонебудь впускати, а зброю тримали наготові біля себе. Саме тому, що вони так добре озброєні, виринуло підозріння, що це енкаведисти.

Про другу групу говорили селяни, що українець скомунізований, нічого не говорить, а татарин нарікає на росіян.

Звичайно боївкарський скок краще вдається, ніж наскок з більшою групою невишколених стрільців. Вийде зайва стрілянина, попадуть невинно й селяни та можуть бути жертви серед стрільців. Тому рішаюся сам робити скок з пістолем. Вибираю хату, де ночують росіяни, стукаю до две-

рей. Виходить жінка і каже, що воєнні заборонили відчиняти двері. Щоб більшовики не здогадалися, що тут щось непевне, кличу її „кумою” та прошу, щоб позичила мені хомута. Більшовики заборонили відчинити вдері і я мусів був відійти з нічим.

Пробую щастя з меншою групою. Скорим кроком вхожду до хати й кричу:

— Руки догори, бо стріляю! Хата оточена повстанцями! Якщо ви втікачі з фронту, то вам нічого не буде. Хочемо перевірити документи.

Кажу відійти тим двом з піднесеними руками від зброї, відкидаю її на бік, перешукую кишень, і тоді кажу їм сідати за стіл. Несподівано прийшов Пастернак та Кадовбець. Знаменито! Вони мені допоможуть роззброїти першу групу. Складаю плян. Українець ставиться до нас стримано, а татарин відразу щиро стверджує, що росіяни будуть стріляти.

Все одно, вдатися мусить, тим більше, що є охота здобути ППШ. Беру з собою татарина і умовляюся так:

— Ти будеш стукати перший, а коли хтось з росіян прийде до дверей, скажеш, що це ти, коли ж буде питати, хто ще з тобою, скажеш, що хазяїн хоче позичити хомута. Він відкриє двері, ти увійдеш перший, а я за тобою.

Ідемо. Пастернак став біля вікон, Кадовбець на розі хати, а я йду за татариним. Татарин мені шепче, що боїться стрілянини, бо вони непевні люди. Він з ними зустрівся по дорозі і є цілий час під їхнім наглядом. Татарин стукає: раз, два. У хаті обізався голос:

— Кто ідьот?

— Свой, аткрой! — і татарин подав свою „фамілію”.

— Кто ещо?

— Хазяїн, открой!

Я шепчу татарині, що на найменший його підозрілий рух — перший дістане кулю. Один з росіян відкрив двері і, побачивши татарина, завернув, а ми йдемо вслід за ним. Росіяни лежали в соломі на долівці.

— Руки вгору! Найменший рух — стріляю! Хата оточена повстанцями! Вам нічого не буде.

Трое підняло руки, а четвертий вже вхопив автомат і хотів стріляти, але татарин припав до нього, кричучи:

— Брось! А то ми все пропадьом!

До хати вбігає Пастернак і за хвилину, коли вже й другий хапає зброю, вибиває йому її з рук, відкидає всі ППШ набік, а я перешукую кишені.

Роззброївши їх, допитуємо. Під час допитів в торбах знаходимо награвоване полотно. Відстоюю пропозицію татарина знищити їх, але Пастернак каже для пропаганди звільнити їх, тим більше, що є такий наказ. Забираємо зброю, наказуємо їм спати тут до ранку, а вранці відійти.

Татарин і українець перейшли ще тієї ж ночі в долишній кінець села. Вони не хочуть мати нічого спільного з тими росіянами.

Вранці зібралися росіяни, налаяли господарям і обіцяли, що незабаром прийде їх більше і сплять за це село. Коли мене про це повідомили, я зібрав хлопців і пішов за ними в погоню, але вони втекли просто до Б. От маємо вже й „пропаганду”!

З четвертою чотою сотні к-ра Хоми

В перші дні вересня я дав наказ своїм СКВ *) квартирувати разом як вдень, так і вночі переважно в лісі. Опісля зібрав всіх у лісі над селом Л. Г. на горі, що між верхнім кінцем і лісничівкою, де жив Т. Тут я зробив перегляд усіх хлопців і організував чоту. Молодь я знаю докладно, і то кожного зокрема, хто чого вартий. Тут долучаються ще хлопці з двох інших сіл. Молодь радіє, що буде мати свою чоту УПА. Нездібних я відіслав до сіл із завданням керувати сільськими вартами та добирати до себе нових хлопців і творити СКВ, а з вибраними закладаю в лісі тимчасовий табір. Вдень я проводив польовий вишкіл і вправи, а ввечерю упорядковуємо, доповнюємо виряд, збираємо муніцію й гранати. Умундирування і взуття у стрільців дуже погане. Населення з сіл бідне, пограбоване большевиками й боївками, не в силі забезпечити своїх вояків потрібним одягом і взуттям. Одяг моїх стрільців — це „зрібні” білі штани, цивільні блузки, сірочки й льняна білизна. Шапки німецькі, російські, а в декого кашкети. Взуття — це дерев'янки, ходоки, а дехто й босий. Стан чоти — 30 людей. Перший ройовий Залісний — бойовий, ідейний і карний вояк. Другий Чумак, а третій Кармелюк; усі вони з села Л. Г.

Для справності роблю нічні алярми, марші лісами, щоб навчити їх ходити стрілецьким „гусаком”, тримати зв'язок та передавати накази по лінії. Найгірша справа із стійками. Хлопці не вміють ще добре обходитися із зброєю. Дуже часто падають випадкові постріли, що зчиняють непотрібний алярм.

Найбільше тішить мене те, що в хлопців є запал, задоволення та охота вчитися й воювати.

Одного дня відвідав мене в лісі Явір-Пастернак і провів інспекцію чоти; був задоволений, що чота має вигляд війська. Таємно сказав мені, що на днях перейде сюди сотня к-ра Хоми, що тепер звела бій в лісах „Турниця”. В цьому бою згинуло шість повстанців, а серед них один кулеметник

*) Самооборонний кущовий відділ.

із СУЗ, що дуже хоробро бився. Большевики мали 32 чоловік убитих.

*

16 вересня 1944 р. дістаю записку від Пастернака, щоб на світанку 18 вересня долучитися до сотні к-ра Хоми в с. Тростянці. Нарешті!

Моральне задоволення, що за два дні буду вояком рідної армії зворушувало мене й моїх хлопців до глибини. Роблю збірку, виголошую до них промову і закликаю вести себе зразково, працювати над собою, помагати один одному, бути карними й відважними, відноситися до себе по-дружньому, бути вічливими супроти стрільців інших чот. У сотні є вишколені вояки різних армій, вони будуть на нас дивитися з цікавістю, як на новаків. Не перейматися тим, що ми погано одягнені, що не маємо зовнішнього вигляду війська, але показати своєю поведінкою під час постою, маршів і зокрема в бою, що ми зуміємо дорівняти їм. Зчасом ми наберемо такого вигляду, як слід, та треба пам'ятати, що не в зовнішньому вигляді вартість вояка, але в його внутрішній силі й гарті.

Звичайно, як новаци, понапихали свої торби хлібом, маслом, сиром, тютюном, наче б ішли кудись у далекий похід. На прощання перед відходом зібралася рідня стрільців та, як звичайно, кожна мати чи батько, звертаються до мене з проханням опікуватися їхніми синами. На прощання співають пісню:

Розпрощався стрілець із своєю ріднею,
Він поїхав в далеку дорогу,
За свій рідний край, за стрілецький звичай
Йде у бій за свою перемогу...

Селяни плачуть. Так завжди було, є й буде, коли село виражатиме своїх синів на війну. Може, хтось скаже, чому дозволив я співати якраз цю пісню. Чому не співали бадьюрої? Цю пісню співали тому, що тоді співали її майже всі стрільці тих відділів, які переходили через околицю. Прийде час, що вони заспівають і бойових пісень.

Пізно вночі чота рушила полями в напрямі села Т. Веду її знайомими стежками, а що не маю гасла, тільки записку

до к-ра Хоми в селі Т., висилаю наперед дівчину Стефу, щоб повідомила заставу про перехід чоти, яка долучується.

Раннім ранком 18 вересня в дволаві станула моя чота в горішньому кінці села перед хатою, де знаходилося командування. Передаю записку службовому. Під хатою стоїть стійковий, молодий вояк у шоломі. Він повідомив мене, що йде командир.

— Чота, струнко!

— Друже командир! Чотовий Хрін зголошує свій прихід з чотою охотників-новаків!

— Дякую. Прошу дати „Спочинь!”.

Коли чота станула на „спочинь”, сотенний казав відвести її на квартири і зайти до штабу сотні.

Командир Хома — середнього росту, гарно збудований, пристійний чорнявець, темна борода й короткий вус. З усміхненим лицем дивився він на новаків. Хоч зовнішній вигляд, мундири, взуття й зброя не дуже тішили його, але здоровий підгірський елемент та вогонь запалу, що горів в очах охотників, тішив його. У дверях і вікнах цікаво визирали голови членів команди. Також із сусідніх хат групами визирали стрільці. Всі вони гарно одягнені й озброєні.

Відпровадивши чоту, приходжу до команди. Прийняли мене ввічливо і з зацікавленням. Кожен придивляється з-під ока. В команді пізнаю старенького, яких 50-кілька років, із СУЗ, з довгими козацькими вусами; він ще учасник партизанки в Холодному Ярі на Україні. Весь час ходить з дубельтівкою. Другий в такому ж віці санітар, також із СУЗ, третій — високий красунь, лікар Шувар, четверта — Степова, дочка тієї полтавки, що її я зустрічав влітку в селі Т., відважна, розумна й бойова дівчина, п'ятий — завзятий кавалерист з довгою шаблею, йому яких двадцятькілька років — це Вогонь із села С., шостий — писар сотні, сухорлявий, скромний Демо.

За деякий час приходять чотові: перший — середнього росту, з бородою, зарозумілий Кривоніс, другий — високий, темний русявець, молодий яких 20 років Івась, третій — середнього росту, кучеряве волосся, симпатичний, ввічливий, добрий вояк Запорожець.

В команді було гамірно, весело. Чотові раділи, що буде більше війська. К-р Хома кличе мене і з ним я обговорюю

стан чоти. Каже мені, що моя чота буде четверта. Кожному воякові треба дати псевдо і зчасом, коли все впорядкується, передати поіменні списки стрільців писареві Демові, щоб їх зашифрувати.

Нашу розмову перервала чорноока Кася, запрошуючи на снідання. Бракувало масла. Знаю, що в моїх стрільців є його досить. Повідомив чоту і кілька гарних „гусок” масла стояло на столі. Всі з апетитом кинулися на нього, дехто вже жартує, що маємо „провіантову чоту”. Я справляю:

— Не лише „провіантову”, але й бойову!

Дехто каже, що „то ще важка справа”, інші — „треба довшого вишколу”. В моїй обороні стає Степова і доводить, що з таких охотників-новаків нераз найкраще військо. Мені збоку підшіптує, щоб не журитися тим, бо прийде час, коли я буду гордитися своєю чотою.

Старий партизан, псевда його не тямлю, холодноярівець, докидає, що він має досвід з партизанських боїв і переконаний, що все найкращим вояком є молодий елемент. Після довшої розмови відходжу. Іду до своїх хлопців відпочати.

*

На світанку 20 вересня збудили мене густі постріли, кулеметні черги і вибухи гранат. Прибігає стрілець і зголошує, що це наскок большевиків. Наказую чоті негайно зібратися біля хати, а сам одягаюся, вибігаю на подвір'я, щоб зорієнтуватися про становище. Висилаю зв'язкового по накази до командира сотні.

Большевики використали мрячну ніч, окопалися на правому березі потоку на невеличких горбках, одна танкетка підїхала напроти хати, де знаходиться команда і стоїть на дорозі, що йде з села Т. до села З., у віддалі 100 м. Понижче в селі друга танкетка. Завданням першої танкетки і тих большевиків, що окопалися, було — в хвилину, коли почне наступати піхота з долини, а ми відступатимемо до лісу — перебивати нас перехресним вогнем. Перша чота вже була поміж хатами в садах. Наказу ще немає. Міркую, що опанувати якнайскоріш ліс — це найбільш пекуча справа, щоб уможливити відступ чотам, а також вибити большевиків, що їх кільканадцять залягло в лісі. Розгортаю розстрільну і наказую сипнути вогнем по лісі та наступати. Вогонь новаків, хоч не був цільний, але такий барабанний, що разом

із скорим наступом стрільців змусив большевиків втекти з лісу. Притому танкіст не помітив нас, бо вів двобій із за-взятим Вогнем, що з РКМ заліг на чистому полі і креше по танкетці. Там він, поцілений ворожою кулею, і загинув. В сотні казали, що він залишив дружину і двоє дітей. До вбитого Вогня підбіг найвідважніший вояк сотні, Кров із С., забрав РКМ і відступив за хати.

В лісі ми зайняли становища та переносним вогнем по-над хати б'ємо по большевиках, що окопалися на горбках та дошкульно обстрілюють відступаючі чоти. Перша чота Кривоноса проривалася потоком до лісу і відступила в на-прямі села Н. Інші чоти відступили до нас. Стрільці принесли важко раненого кулеметника Іменного з Л., що відзначився в тому бою. Коли відступили чоти, большевики почали наступати на ліс. Танкетки пішли дорогою, щоб відтяти нам шлях відвороту в лісі. Про це повідомляю к-ра Хому та пропоную негайно звідси відступити, поки нам не замкнули дороги. Танкетки, під'їжджаючи, не бачили нас в лісі: ми були добре замасковані. Я заборонив до них стріляти, щоб ворог не відкрив вогню з гарматок та щоб не було зайвих втрат. Командир дав згоду на мою пропозицію. Стан нашої сотні був 180 людей, большевиків щось із 300 та дві танкетки. Наші втрати: один убитий і двох ранених. Ворожі втрати — 16 вбитих.

За нами йшла погоня яких два кілометри. Коли ми зайшли в смерковий ліс, ворог стримав погоню. Нові ворожі сили, що почали над'їздити, замикали цей масив лісу.

Недалеко М., на одній горі ми зайняли нові становища і чекали вечора. Наші становища були на верху 617 м. Я виліз на ялицю, щоб зорієнтуватися в терені, куди б то найкраще було вночі провадити сотню.

Прийшов вечір. На присілок я вислав свого 14-літнього розвідника, стр. Вітрогона, щоб розвідав, де ворог кластиме застави на ніч. Було так темно, що в лісі годі було зробити кроку. Мусимо просуватися тихенько.

Так з трудом ми підсунулися на край лісу і біля при-сілка залягаємо та чекаємо на Вітрогона. Врешті він при-шов. Він зайшов до хати однієї жінки, чоловіка й сина якої вбили большевицькі партизани ще перед переходом фронту. Ця жінка полька і вороже наставлена до большевиків. Від-важний розвідник, вдаючи пастушка з села — я прибрав

Йому ім'я й устійнив, чий ніби він син, бо село мені знане, — докладно перейшов присілок, начислив 105 большевиків, а жінки розповіли йому, де є застави. Якраз біля млина стоїть большевицька танкетка, а в інших місцях лежать большевики розстрільною; тільки на краю ліса, біля дороги, що веде з присілка до села Р. — є застава з 30 большевиків з одним „Максимом”. На мою пропозицію, що можна виминути большевиків, ідучи тихо, без галасу, бо знаю цей терен, — командир погодився. Казав хусточками перев'язати муніційні скриньки й диски, щоб не брязчали. Я з моєю чотою пішов перший. Відважний к-р Хома та ще двох його стрільців прийшли до мене і ми вчвірку повели.

Місце, де мала б бути застава, вже близько. Довгий наш партизанський вуж став в лісі, а я і командир підсунулися наслухувати, чи є большевики. Є! Тихо між собою шепчуть. Дехто курить в п'ястуках, — вогонь видно крізь пальці.

Обережно вертаємося до сотні, а далі крок за кроком, тихо, без гомону йдемо ще лісом, підходимо на його край і полем подаємося в напрямі села Р. З нами несуть важко-раненого Іменного. До першої хати на полі, де жили мої учениці, заходжу сам і прошу господаря прийняти раненого стрільця. Господар погодився. Поучую його, що має говорити на випадок приходу большевиків. Коли будуть питатися, хто це такий ранений, хай скаже, що син орав в полі і у вчорашньому бою був ранений від кулі підпільників. За свідків хай подасть сусідів, з якими я зараз поговорю. Раненого поклали в малій кімнаті, казали накрити лахміттям і впровадити туди теля, щоб хата своїм виглядом не збуджувала підозріння. Тому, що в терені появилися большевики, яких 500 чоловік, обережно оминаємо село Р., щоб нас не бачили цивільні, а місцевого стрільця Муху посилаю, щоб він разом з моїми ученицями назбирав хліба.

Над ранком ми вже таборували біля лісничівки, між селами Л. і К. Приходить стр. Муха, приносить хліб і розвідку, що большевики справді оточили ліс, з якого ми вже вийшли. Звичайно, після бою стрілецьтво в доброму настрою. К-р Хома задоводений, що сотня щасливо вийшла з оточення. Каже чотвим і ройовим зайти до лісничівки. Натопилося братства три повні кімнати. Загриміла пісня і, здавалося, що своєю силою розсадить будинок.

Господиня без окремого прохання наварила повні баня-

ки „зупи” і погостила нас нею. Сьогодні вперше впало добре слово на адресу моєї четвертої чоти.

До нас вже прийшли місцеві повстанці: кущовий Граб і станичний Білка. Принесли дещо харчів. Через день пересиджуємо в лісі і прислухаємося, як цокотять ворожі кулети, вибухають розриви мінометних і гарматних стрілен у тих лісах, де ми вчора були. Декілька днів квартируємо в селі Л. Г., а згодом переходимо до села Т. Мої вояки задоволені, що вперше переходять свої рідні села вже в рядах сотні. І в мене радість і гордість: мої мрії юних літ — бути вояком рідної армії — здійснилися. Я сьогодні чотовий УПА.

Старі вояки перших чот вже не підсміхаються так, як перед боем, тільки з признанням підкреслюють дисципліну і відвагу четвертої чоти, що під час ворожого наступу скоро зібралася, пішла наступом на ліс і тим способом знищила пляни ворога оточити сотню та зберегла її перед втратами. Вже в першому бою з ворогом чота засвідчила, що вартість вояка не в гарному мундирі, але в його бойовості, відданості, вправі та готовості бити ворога, хоч на плечах тільки сірйочок, а на ногах дерев'янки.

В селі Т. сотня заквартирувала роями по хатах. Далеко на дорогах висунуті наші застави, а розвідник сотні, один закарпатець, вислав до сусідніх сіл місцевих дівчат і хлопців, щоб на випадок підходу ворога своєчасно його повідомили.

Дні походять спокійно, бо ворог ще не попав на наші сліди.

Вечером, у вільні хвилини, йду відвідати знайомих, місцевих учителів. Перед нападами поляків скривається тут також учителька мати Арпада та її дочка. Мене привітали запитаннями, що нового, як воно буде, чи довго ще доведеться бути цілий час в страху перед нападами поляків і большевиків. Потішаю їх, як можу. Вони переконані, що треба буде бідувати так ще рік, але моя думка, якої їм не зраджую, підказує, що багато довше.

Пізно вночі повертаюся на свою квартиру. В селі тишенько, чути тільки рівномірний хід нічних стеж, а на квартирах блимають прикручені каганці. Військо спить.

Моя чота вже збільшилася. Налічує 58 людей. До неї долучилися хлопці з сіл М., Л., Я., Р. і В. Перший ройовий і мій заступник — це старий вояк із сотні — Ванька із СУЗ.

Усіх роїв тепер 4. Бракує мені ще двох кулеметів, а тоді матиму в кожному рої по два.

Праці щораз більше. Хоч я з чотових найстарший віком, але чотою командую щойно кілька днів. Мушу працювати над собою. В багатьох випадках допомагає мені життєвий досвід і вишкіл у військових таборах. Щоб підтягнути стрілецьтво, що кілька днів змінюю місце квартирування в роях. Переходжу з одного до другого, а найдовше перебуваю в найслабшому рої. Сплю разом із стрільцями на соломі та їм те саме, що й вони, деколи з одної їдунки. Ділюсь тютюном, впроваджую атмосферу дружби, проводжу часто гутірки та даю вказівки. Люблю, як стрілецьтво веселе, співає пісні й жартує.

Одного разу прибігає наймолодший стрілець чоти, розвідник Вітрогон, і, не бачучи мене, кричить:

— Хлопці, біда, стріляють!

Всі зірвались, вхопили за зброю, а він каже:

— Чекай, чекай, та я ще не скінчив: на фронті стріляють.

Всі аж віддихнули. Побачивши мене, почервонів і зголошує:

— Друже командир! Стрілець Вітрогон обдурив рій.

— А чому це ти так робиш?

— Хочу наших двох страшків при звичаїти до алярмових вісток.

Я звернув йому увагу, що так робити не можна, бо коли справді буде алярм, то всі будуть думати, що це хтось обдурює їх.

Розуміючи велике виховне значення пісні, вчу стрільців співати революційних і вояцьких пісень. Доручаю ройовим також на квартирах вчити таких пісень.

Про харчування 4-ої чоти в той час було найкраще. Місцеві селяни пізнали тутешніх хлопців, радіють, що є вже в тому терені своя чота і обдаровують їх, чим можуть. Зокрема дівчата проводять радо збірки для чоти. Щоб у стрільців не зродилась загумінковість, дораджую ройовим ділитися харчами з другими чотами. Ройові запрошували ройових, стрільці — стрільців, гостили їх і затіснявали дружні взаємини.

15 і 16 жовтня квартирувала наша сотня в селі Я. Д. Останній день моя чота була штурмовою і квартирувала на самому краю села, де й тримала заставу. Наша застава складалася з одного роя, який що 6 годин змінювався. Вранці 16 жовтня почав падати сніг. Через те командир наказав, щоб сотня вийшла в ліс Т. Тут ми зустрілися з сотнею к-ра Чорного. Командири обох сотень дуже радісно й щиро вітали себе, а вслід за ними й стрілецьтво. Стрільці обдаровують себе взаємно набоями, пістолями й мундирами.

Сотня к-ра Чорного, вдягнута в мадярські уніформи, має тільки мадярську зброю, а кожний стрілець — пістоль. К-р Чорний роззброїв мадярів і в той спосіб так гарно вивінував свою сотню. Наша сотня була одягнена в німецькі уніформи та мала німецьку й російську зброю. К-р Чорний, побоюючись, що йому в цьому терені забракне мадярської муніції, виміняв декілька мадярських кулеметів на стільки ж наших „дехтярів”.

Прийшов наказ зберігати строгу тишину, бо розвідка донесла, що ворог близько. З трьох сторін прийшли одягнені, як селянські дівчата, розвідниці к-ра Чорного Галя, Оріся й Зірка. Вони донесли, що ворог відійшов і в терені стало спокійно. Перший сніг і осінній холод прикро проймає тіло, тому командири дозволили стрільцям розігрітися чаркою горілки, що їй мав в запасі к-р Чорний. Цілий день ми в лісі, а ввечорі ідемо в село на вечерю, що їй приготував місцевий куцовий Жар-Вістун.

18 жовтня. Вранці засвітило осіннє сонце, розтаяв сніг і стало гарно, погідно. На полях було наче бабине літо. У блакитному небі мерехтіло тендітне повутиння, жалісним курликанням прощали нас журавлі.

Дві сотні довгим, стрілецьким рядом — один кінець уже на верхах, а другий ще в селі — маршують в напрямі села Г. По лінії подають, щоб уважати, бо чути гудіння літака. Заходимо в невеличкі, березові ліски, де чекаємо на відклик летунської тривоги. Большевицький „кукурузяник-драбинка” літає низько понад селом. Літак, покружлявши, відлетів на захід.

Сьогодні день моїх народин. Лину думками до своїх

рідних. Згадую, як проходили мої ім'янини в гурті друзів. Мої стрільці, особливо ройові Синій і Залізний — приготували мені несподіванку: подбали про смажені кури, масло й сир та заховали частину горілки із свого вчорашнього приділу. Хочуть почастувати мене. Іду до сотенного просити дозволу черкнути чаркою. При тій нагоді він мені склав побажання. Запрошую свого командира та всіх чотових — моїх друзів, а також к-ра Чорного, пор. Скалу, бунч. Голуба, чот. Підкову, Байду і Полянського, політвиховника Гонту-Остапа, д-ра Шувара та двох вусалів із Сходу. Стаємо всі в березовому ліску колом, розкручую малярську гранату, що служить нам за чарку, і так по черзі всі себе частуємо. Стрілецьтво засіло гуртками по горі; під берізками окремо сидять три дівчині-повстанці. Вони вже в білих блюзочках, гранатових спідничках, припоясами вояцькими куплями з пістолями. Біля них клунки з різним одягом; в нього вони перебираються, коли йдуть на розвідку.

Пополудні рушаємо в дальшу дорогу. Переходимо в долішній кінець села Г. і під вечір ми під селом Л. Стрільці показують місця, де ми збиралися вперше, школились. Тепер вони задоволені глядять на своє село. Місцевих хлопців висилаю на розвідку. Чекаємо. Ціла моя чота це охотники з цих околиць. Тому вони тут найкращі розвідники.

Моя стежа повертається і зголошує, що в хаті лісного Лукасевича є підполковник-росіянин, начальник НКВД з Перемишля, капітан-інженер поляк і на стійці стоїть якийсь сержант-українець. Зголошую це командирові й проїщу, щоб мені дозволив зловити цих пташків. Командир погодився.

*

З собою беру відважного ройового Залізного, сотенного зв'язкового, стрільця Чорного та ще двох, псевд яких не пам'ятаю. Вже було темно, коли ми підсунулися під хату. Вікна заслонені, важко доглянути, де стійковий. Сидимо тихо й стараємося запримітити, де він стоїть. Врешті на тлі білої хати завважили його тінь. Скидаю з себе торби, автомат, все те залишаю в рові, і малим рівчаком підсуваюся з пістолем в руках до стійкового. Віддаль між нами ще яких два метри. Стійковий щось запримітив і крикнув:

— Кто йдѣот?

В тому моменті я вхопив його за гвинтівку і тихо шепнув:

— Мовчи, бо вб'ю! Тобі нічого не буде. Ми повстанці.

Забираємо стійкового. Двох стає під вікнами, а я всакаюю з рой. Залізним до сіней. Розкриваю широко двері, прихиливши голову низько до порога. Москаль, що, мабуть, почув був голос стійкового, пустив у мою сторону три черги з автомата, але я знизу стріляю з пістолі, валю його на стіл, а Залізний посилає свою чергу з ППШ. Світло згасло і капітан-поляк відбивається поодинокими стрілами. Відступаємо з сіней за стодолу, з-за вугла якої видно розкриті двері до хати. Кличемо жінку й питаємо, де капітан. Баба клянеться, що його не було в хаті. Наказуємо засвітити світло. Тільки блиснув каганець, ми побачили капітана під ліжком. Входимо до хати. Біля вбитого начальника НКВД знаходимо торбу з різними зашифрованими прізвищами сексотів з цілої Перемищини. Забираємо ППШ, нагана, пістолю й капітана. Все те віддаю к-рові Хомі. Він звільнив стійкового сержанта-українця, але той плакав, кажучи, що большевики тепер його засудять за втрату зброї і за те, що не охоронив підполковника. Йому порадили йти до рідного села й там скриватися на власну руку.

*

На місці постою донесено мені, що в лісі над селом Т. скинено з німецьких літаків відділ парашутистів-українців. Були це українські патріоти, що, бажаючи служити рідній справі, перейшли вишкіл і, перекинені німецьким командуванням на тили большевицької армії для диверсійної роботи, поставили себе в розпорядження УПА, — що й було мені переказано зв'язковим. Треба їх шукати по лісах. Вони порозуміваються між собою спеціально зробленими з дерева куканками, що наслідують голос зозулі, диркавками, що наслідують голос деркача, і свисталками, що свищать подібно до лісового птаха.

Зголошую це командирові і з його наказу йду з чотою шукати їх. Цілий день 20 жовтня моя чота ходила розстрільною по лісах, одначе парашутистів ми не зустріли. Знайшли тільки два парашути і двометрову залізну бомбу. В міжчасі парашутисти вже самі зголосилися до сотні. Було їх семеро. Вони й розкрили бомбу, де були кулемети „дех-

тарі", „папашки", різного калібру муніція, медикаменти, англійські міни для зривання рейок, консерви, шоколяда, папіроски. Тому що я віднайшов „бомбу", дістаю 2 „дехтарі" і ППШ. Кожен парашутист має большевицький однострій, та — щоб легше було переходити в терені — ще й большевицькі восенні документи. Деякі мають посвідки з воєнного шпиталю в Коломиї, де вони нібито лікувалися, а тепер ідуть на фронт. Парашутисти добрі вояки, знаменито вишколені й споряджені. Вони оповідають, що ще в Німеччині договорились між собою, що зразу, знайшовшись на рідних землях, віддадуть себе в розпорядження УПА. Оповідують нам, що в німецьких радіопередачах є широкі репортажі про бої УПА з большевиками, подані на підставі зізнань німецьких старшин. Просять шукати ще за двома „бомбами" з військовим матеріалом, а також за трьома парашутистами, що ще досі не злучилися з ними.

Вранці 21 жовтня розвідка донесла, що червона польська боївка з села К. піймала одного парашутиста. По нього вже поїхала машина. Прошу командира дозволити мені зробити засідку, щоб його відбити. Дозвіл отримав. З 4-ою чотою в білий день, чистими полями й межами підсуваююся до дороги між селами Р. і Т., перебігаємо її і в лозах за потоком залягаємо. За пів години надходить ще й третя чота Запорожця. Вона була мені непотрібна. Невеличкі куші не могли помістити двох чот. Втім над'їхала підвода з большевиками. Я наказую пропустити їх, коли нас не заприміять. Тимчасом рой. Рибак, до якого, мабуть, мій наказ не дійшов, відкрив вогонь, вбив трьох большевиків і двох взяв в полон. Невдачна засідка попсувала мені настрій. Далі очікувати машин безцільно, бо ж ворог заалармований пострілами. Вертаємося на місце постою, а рой. Рибак дістав нагану від командира.

Научка, що на засідку не треба брати великого числа вояків.

Моя чота має вже вісім кулеметів. Кожний стрілець носить по 200 набоїв, а до кулеметів маємо по 2—5.000 муніції. В додатку кожний стрілець має 2—5 звичайних гранат. Маємо теж кілька протитанкових.

23 жовтня появилася в долішнім кінці села Л. Г. „робочий взвод" червоноармійців під командуванням молодшого лейтенанта. Частина з них без зброї. З наказу командира

одна наша чота роззброїла їх. Тому, що між ними була більшість українців, політвиховник Гонта і Степова провели з ними пропагандивну гутірку й розповіли їм, за що бореться УПА. Опісля всіх звільнено й віддано зброю. Частина з них хотіла зразу йти до УПА, але їх не прийняли.

*

На шляху Б.-С. лежить село К. Довкруги села — великі ліси. Село поділяється на сім присілків і налічує яких 200 дворів. Ще за австрійських часів більшість населення була українська, але з приходом польської адміністрації — під терором поліції, „стщельців”, волосної управи, учителя Дуфрата, завідувача двором Академії Наук Квятковського, інж. Камінського, солтиса Янішевського та різних ренегатів-„дзялчів сполечних”, — більшість неселення була примушена перейти на римокатолицтво.

Поляки в цьому селі не мали колись костела, та ходили молитися до каплиці місцевого поміщика. Українці мали свою дерев'яну церковцю, яку всією душею підтримували українські патріоти, головню Йосип Піш і Михайло Стець. Біля них і гуртувалися, не зважаючи на ворожий терор, яких 20 українських родин.

Щоб зрозуміти найновіші події в цьому селі, треба б повернутися до подій із р. 1939. Тоді, безпосередньо перед упадком Польщі, польська вулиця цього села під проводом названих польських діячів та при допомозі такої ж вулиці-„стщельців” з околиці — завзялась відібрати греко-католицьку церковцю та замінити її на костел.

До головного зудару дійшло на Зелені Свята 1939 р., коли, подібно як і кожного року, в кузьмінській церковці відбувалося урочисте Богослуження. Озброєні рушницями, забраними із станиць „Стщельца”, та спеціально в кузні робленими шрубамі, польські боївки напали на священика, о. Добрянського, та його парохіян, щоб цей віддав ключі від церкви. Священик, провізор Піш і інші церковні браття та парохіяни відмовились це зробити і боївка кинулась на них, ламаючи ікони й хоругви. Дійшло до завзятого бою за церкву. Крім стрільної зброї та шруб, напасники вжили ще й ножів.

Тоді зарізано Хому з Л. та Білянського з Л., населення їх оспівало згодом у піснях. В цьому бою були десятки

покалічених і важко побитих українців; з-поміж них ще яку сотню польська поліція арештувала. О. Добрянський ледви врятувався від смерти, а Йосипа Піша так важко побили, що він, похворівши ще рік, помер. Церкву замінили на костел. По ночах українським родинам скошувано все збіжжя, нищено господарський інвентар, а в криниці лито нафту. Ніхто з місцевих українців не міг вийти ввечорі навіть на своє подвір'я, а вдень до другого села. Заборонено ходити на Богослужбу до сусіднього села К. Хто говорив по-українськи, або молився, того побивали.

Під час першої большевицької окупації бандити дещо присіли. Головних спрчинників цих подій: солтиса Янішевського та інженера Камінського большевики арештували. Вчитель Дуфрат втік. Населення частково повернулося до греко-католицького обряду й відобрало свою церкву.

Вже з приходом німецької окупації головний різун Гайдук попав також до тюрми, Дуфрат, повернувшись, став „фольксдойчером”, інші справники нападу виїхали до Німеччини на роботи. Тимчасом в село прийшла вчителька Богоська та новий лісничий. Тоді в селі виникла таємна підпільна організація, члени якої одночасно працювали для Гештапо, як агенти. Своїми доносами вони віддали в руки Гештапо директора школи, і згодом волосного війта С. С.

Коли большевики прийшли вдруге, стара вулиця знову підняла голову й почали продовжувати роботу з 1939 р. Не тільки в самому селі К., але й по сусідніх селах почалися вбивства й знущання над українським населенням. Добре озброєні большевиками ці боївкарі винищили в своєму селі українське населення й стали нападати на сусідні українські села, грабити, вбивати й підпалювати.

Знаючи роботу цієї боївки з села К., звернувся я до к-ра Чорного і к-ра Хоми з пропозицією зліквідувати її. Моя пропозиція була прийнята й почались приготування.

У міжчасі зформувалася 5-та чота зпоміж членів СКВ, яких вишколив повітовий „оргмоб” (організаційно-мобілізаційний референт). Їх припровадив Гад і к-р Хома передав йому командування над новозформованою чотою. Всі інші, що не ввійшли до складу чоти, були приділені до інших. Елемент дещо кращий від мого, хлопці здоровіші, повибирані з кільканадцяти сіл 4-го р-ну. Так то наша сотня стала вже налічувати 250 чоловік. З того сорок припадало на новозформовану чоту.

Тимчасом розвідка принесла нам уже інформації про ворожі сили в селі К. Виходило, що там розташовано 150 озброєних місцевих боївкарів, 30 членів МО (Міліції Обивательської) та сотню большевиків.

Складаємо плян наскоку. До кожного роя двох сотень приділено стрільців з моєї чоти, бо вони, як місцеві, найкраще знають терен. Всі вояки дістають білі опаски на рукави, устійнено умовлені знаки, сигнали, подано докладні вказівки для всіх. Вимарш призначено на першу годину вночі. Цієї ночі я повню службу інспекційного старшини.

В 1-ій вночі дві сотні, зібрані до вимаршу, готові. Темно. Падає густий дощ. Скликано нараду командирів і вирішено, що — з уваги на непригожу погоду — намічену акцію відкладено.

І добре сталося. По півночі прибігла до мене дівчина з села Т. із запискою від розвідниці із сотні к-ра Чорного. Записка повідомляла про небезпеку: великі сили большевиків поїхали в напрямі села К., а з ними й танки. Записку відсилаю до к-ра Чорного, а сам зголошую все к-рові Хоми особисто. Доручив мені скріпити застави й чекати ранку. На світанку ще раз прийшло повідомлення з села Г.: уважати, бо в напрямі Л. лісами пішли большевики. Провіряю застави. Моя чота в бойовій готовості.

Під Ліщавою Горішньою . . .

24 жовтня 1944 р. Прийшов поганий, слітний, мрячний, болотнистий осінній день. Військо ще спить. Сьогодні неділя. На заставу відходить на зміну рій Ворона, 200 метрів за село біля спаленої жидівської хати від сторони присілка Криве. Іду з ними, щоб щераз перевірити, чи мають добрі становища. Поле зорення не було добре, бо з одного боку дороги був ліс, а з другого — потік з кущами. Якщо ворог знає про наш постій в селі, то дорогою напевно не піде. Остерігаю ройового, щоб добре зорити ліс. Повертаючися, вступив я до парашутистів.

— Здорові друзі! — привітав я їх.

— Що нового, друже чотовий? Ми вже зібралися й готові навіть до „войни”.

— Здається, що вона буде . . .

Коли я їм розповів, що в Тростянці є большевицькі танки, вони запропонували, що не зашкодило б замінювати міст на глибокому потоці біля застави. З тим іду до командира. В почоті ще всі сплять роздягнені. Один командир уже вбраний лежав на лаві. Зголошуюся й зразу пропоную замінювати міст. Командир на це мені відповів: „Щось зробимо . . .” Відходжу на дорогу.

Біля 7-ої вранці ненадійно прорізали вогке, мрячне повітря приглушені постріли на заставі. Відразу кричу: „Алярм!”. Алярмові будять військо. На заставі клекотить завзятий бій і чути сильний ворожий вогонь.

Вже втікає застава. Біжить ранений ройовий і ще один стрілець. За ними вслід у розстрільний біжить одна чота большевиків. Військо ринуло з хат і без наказу починає відступати в напрямі сотні к-ра Чорного. По хаті, де був наш почот, ворог відкрив вогонь. Звідти вибігають заспані друзі: хто несе блязку ще в руках, зброю, хто без шапки, залишивши частину своїх речей.

Наказів командир ще не дає, чи приймаємо бій, чи відступаємо. Чоти всі змішалися. Бачу, що може дійти до великих жертв. Наказую: „Четверта чота в розстрільну, на

становища!" Хлопці в найбільшому порядку розгорнулися в розстрілю. Залягли. Большевики допали перших хат.

„Четверта чота! Хлопці, не дамо Ліщави большевикам! За мною! Вперед! За Україну! Вогонь!"

І четверта чота пішла в наступ.

З большевицькою чотою дійшло до першого зудару між хатами. Наше „Слава!" й большевицьке „Ура!" змішалися в одну бойову симфонію. Хлопці пішли в наступ всі як один, з погордою смерті, з ненавистю до ворога. Наш удар був такий сильний, що ми відразу перебрали ініціативу в руки і вигнали ворога за село. Це був тільки початок.

У міжчасі чотові вже опанували свої чоти. Я дещо відступаю, бо ворог з двох боків б'є сильним вогнем з „максимів" по перших хатах. Займаю становища, десь за десятою хатою від краю села, а до командира висилаю зв'язкового. Кажу будувати барикади, окопи, заслони.

Одні окопуються, другі укладають каміння, підтягають колоди, стоси дерева, треті перевертають кльозети, закидують обірником, глиною. Для кулеметів вибираємо становища на вікнах хат біля старих груш, дубів та в ровах обабіч дороги. На оборіг, насадивши собі на голову казанка, виліз одчайдух стрілець Бистрий з Ліщави Горішньої, щоб звідти зорити рухи ворога. Другий стрілець приставив драбину, виліз на хату і станув за комином. Населення залишило хати й скрилося вглиб села.

Четверта чота зайняла становища поперек дороги й села, фронтом до села Криве. З оборога повідомляє Бистрий, що в нашому напрямі підсуваються яких 300 большевиків. З-під одного піддашся через далековид бачу, як ворожа розстрільна підсувається все ближче, все густішає, заходить попід ліс на південному сході. Вже перебігають гору на південному заході. З наказу командира на допомогу приходить перша чота Кривоноса. Вона займає становища на лівому крилі четвертої чоти, чолом до південного сходу й творить півколо. Її завдання відбивати наступ большевиків від річки. Наші становища були розташовані так: перша чота зайняла становища півколом, на горбку між горішнім кінцем села й дорогою, що вела до села Лімної, фронтом на схід і південний схід; четверта чота по обох боках дороги, в невеликому потічку, поперек через село, чолом до півдня. Направо — третя чота Запорожця частинно в садах, а далі

яром на полі, фронтом до півдня. На самій горі — п'ята чота Гада, фронтом до півдня, середина фронтом до південного заходу, а праве крило фронтом до заходу, в напрямі села Кузьмини.

К-р Хома з почотом був біля хати, що на перехресті доріг, у місці, де дорога з Лімної сходиться з дорогою, яка йде селом Ліщавою. Д-р Шувар, санітар Стрілець і інші санітарі біля нас.

Сотня к-ра Чорного пішла полями від сходу, просто до того місця, де потік перетинає село й пливе в долину, в напрямі лісу, щоб там вдарити на большевиків з флянки і ззаду.

Большевицька лінія проходила так: на схід від першої і четвертої чоти йшла вздовж потоку, що пливе попід ліс, далі перетинала шлях і скручувала коліном вздовж дорогою. Ця лінія місцями ширшала й була зміцнювана ще кількома лініями ззаду. Большевики опанували ліс між Ліщавою, Кривим і дорогою з Кривого до Лімної, та лісок, де й скупчувалися дедалі більші їх резерви. Кілька сотень підходило полями з Розтоків і Кузьмини.

Наша лінія в найкращому порядку. Настрій четвертої чоти знаменитий. Хлопці пережили перший бій і виграли його. Наш стрілець побачив ворожі трупи, побачив большевиків, що втікають, був задоволений, з радости поплював у руки, обертав шапку назад козирком і сміявся.

Наші висунені гнізда вже б'ють по большевиках. Це початок другого бою.

Ворог підсунувся на яких 100 метрів. Його середина вже знову між першими хатами. Договорююся з чот. Запорожцем та з чот. Івасем, що коли большевики підсунуться близько, не дозволимо їм окопатися в селі, вдаримо сильним вогнем, тоді з криком і вогнем підемо в наступ.

Так і сталося. Як тільки закипів бій на близьку відстань і вже босота зривалася до атаки, ми відкрили скажений вогонь і рушили нестримною силою в наступ. Дійшло до завязтого рукопашного бою мого четвертого роя і першого роя чот. Запорожця з большевиками, що були між хатами.

Ми знову перемогли. На полі бою лежать большевицькі трупи, качаються ранені, чути дикі зойки і безнастанне большевицьке „Ура!“. Але воно стихає. Большевики втікали та постійно кричали: „Вперед! Ура!“. У нас декілька вби-

тих та ранених. Відставляємо ранених до заду, до однієї стодоли, де лікарі бандажують. Рани важкі, бо ворог б'є тільки розривними, запальними й фосфоровими кулями.

Знову мала передишка.

За той час сотня к-ра Чорного веде завзятий бій. Бій проходить на полях між Ліщавою Горішньою і Лімною. Виконати свого пляну к-р Чорний не міг, бо зустрівся з ворогом, що йшов лісом від Грозьови. Донесення розвідниці Галі було вірне.

На правому крилі вже чути перестрілку п'ятої чоти з большевиками на Кузьминських верхах. Між мною і командиром сотні що кілька хвилин перебігають зв'язкові.

Під час цієї передишки я стояв біля товстезного дуба, між хатами недалеко дороги.

Через далековид зорив передпілля. До мене підходять чот. Запорожець і чот. Івась. Милі друзі прийшли до мене дещо спитати. Сідаємо на мокру землю під дубом, роздираю на четверо сторінку газети та роблю їм здоровенні цигарки. Друзі усміхнулись.

— Чому ж такі товстезні й великі? — питають.

Жартома відповідаю:

— Война любить дим. Закурім, друзі.

Кожний охоче втягнув глибоко в груди дим, наче б вдихав запахи квітів. Кожний з нас замурзаний болотом, обвалений і втомлений.

— Як довго ще будемо так продовжувати бій? Що з того вийде? — питають мене.

Та що ж я міг їм відповісти?

— Якось то буде, Бог не без милости, а козак не без долі...

Ворожий вогонь „максимів" став дужчати. З нашого дуба спадає прострілене гілля, жолудь і кора.

— Ну, друзі, буде третій наступ. Ідіть, бо хлопці зле без нас почуваються.

З дивним жалем прощалися вони зі мною, відходячи.

На цілій нашій лінії, що простяглася на чотири кілометри, піднявся сильний кулеметний та рушничий вогонь. Чути цокотіння щонайменше двохсот кулеметів різного ро-

ду. Над головами тріскають розривні кулі, переразливо пін-
кають одна за одною.

Щоб між стрільцтвом був добрий настрій, подаю по
лінії:

— Чота к-ра Запорожця стріляє „босьякам” ввічі, щоб
не бачили, куди втікати. Чота к-ра Івася стріляє по колі-
нах, щоб „свита” не могла втікати.

У відповідь йде: „Так, так будемо робити...”

Але втім приходить повідомлення: большевики приго-
товляються до наступу. Вже йдуть. Уже чути дикі боль-
шевицькі крики.

— Перша і п'ята чота вогонь! Друга, третя й четверта
йдуть у протинаступ.

І знову загриміло повстанське „Слава”, „Вперед, за
Україну! За її волю! Бий сталінських собак!” Тепер дійшло
до найбільш завзятого бою. Годі описати, що тут діялося.
Не маю слів, щоб змалювати картини героїства різних на-
ших одчайдухів, рукопашних двобоїв на гранати, штики,
прикладі, і врешті на п'ястуки.

Четверта і третя сотні ведуть бій між хатами, стайнями,
оборогами, на пивницях, в саді, на дорозі, де тільки попало.
Але дух, що виріс в серцях народних месників був такий
сильний, що чисельно сильніший ворог не подолав їх; нав-
паки, повстанці перебирають ініціативу в свої руки і безпо-
щадно б'ють ворога. Вже загорілись хати від запальних
куль, від вибухів гранат, від большевицьких ракет. Клуби
диму з мокрої горючої соломи змішались з мрякою, дрібним
дощем, з димом пороху й гранат. Довкола чути зойки, кри-
ки, большевицьке виття, наше перекликування:

— Хлопці, допоможіть, бо сам не дам ради!

— Їх п'ятьох, а я один!

— Вважай, бо заходить тебе ззаду!

— Вважай, бо я йому кину гранату!

— Залягай, большевицька граната!

— Ми вже готові! Кому треба допомогти?!

З моєї чоти згинув стрілець Коваль з цього ж села.
Йому на зміну прибіг його брат-цивільний, взяв рушницю
і заступає в бою брата. Згинув зв'язковий до командира,
Михась із Крайньої. Лежить важко поранений невідомий

стрілець з котроїсь чоти. Згинули ще інші, що їх псевд не пам'ятаю, один з Ліщави Горішньої, один з Долішньої і один з села Липи. Ранений Рудий. Пропав десь Ванька. З чоти Запорожця згинув знаменитий кулеметник Сова.

Ранених висилаємо дозад. З нами в першій лінії відважний д-р Шувар дає допомогу раненим. Також санітар-парашутист. Кожен з нас не схожий на себе. Ми були вже непохожі на людей. Мов звірі, вояцтво розпалилось боем, ніхто не думає відступати, кожен мокрий, заболочений, замазаний саджею горючих хат. По лицях білі шнурочки, куди стікає піт. Очі зайшли кров'ю, печуть від болота й диму, від безустаннього шукання ворога між горючими хатами. Я ошоломлений успіхом і поставою моїх „четвертаків”, яким припав найважчий відтинок. Вже й не залягаю, бо сили немає. Час до часу перекликаюся з Запорожцем:

— Гей, як там твоя кулеша?!

Його хоробрі вояки, як і їх чотовий, звиваються без угавку: вояки добре вишколені й зіграні.

Большевики знову відступили, зайняли становища й тепер іде вогневий бій.

Прибігають до мене кількох стрільців з п'ятої чоти, між ними пригадую стрільця Олега із села Явірника Руського.

— Що з вами хлопці?

Та він, схвильований, розпалений боем, кричить голосно, бо в цьому клекоті не чути:

— Гад втік з поля бою при першому наступі большевиків, залишив чоту, що тепер розбіглася, а нас кількох долучає до вас.

Вістка тривожна. Питаю:

— То, мабуть, праве крило zagrożене?

— Покищо ні. Большевики зайняли наші становища, а чот. Івась закинув праве крило і якось полатав прогалину.

На допомогу большевикам йдуть цивільні — польська боївка з Кузьмини.

Від командира сотні приходить до мене наказ, щоб по лінії відійшов рій Рибак, що мусить іти на заставу від Ліщави Долішньої, бо й звідти підсуваються большевики.

В додатку з поля на моему лівому крилі відступив з чотою Кривоніс.

— Бодай тебе дідько взяв з таким Кривоносом. Найбільші боягузи прибирають собі псевда найславніших людей.

Кількох стрільців з цієї чоти також долучили до мене. Своєю чотою латаю відтинок, де була чота Кривоноса. Далі на ліво завзятий бій веде к-р Чорний. У нас надії, що, може, справді він піде вперед, нас відтяжить і перемога буде за нами.

Втім цікава картина:

— Хрін, стримай вогонь!...

Питаю по лінії, хто це кричить, чи не большевики. По лінії подають:

— Це Кров біжить без шапки з ручним кулеметом. Наказую стримати вогонь. До нашої лінії добігає змучений, без муніції стр. Кров. Зголошує, що під час протинаступу він загнався за большевиками, вбив кільканадцятьох і, вистрілявши муніцію, тепер повертається. Лице його заболочене, кулемет замазаний глиною, волосся розкуйдовчене, тільки очі іскряться. Він мстився за свого друга Огня, що впав у селі Тростянці в бою з большевиками.

Ворог заховався добре, тяжко його брати на ціль, тому подаю по лінії наказ:

— Пам'ятати про перехресний вогонь! Праве крило бачить передпілля і ворога перед четвертою чотою. Відкрити туди вогонь! Третя чота бачить передпілля другої чоти. Відкрити туди вогонь! Про це пам'ятати постійно! Взаємно відтяжувати одні одних і співдіяти.

Чуючи моє командування, до мого дуба стали летіти довгі черги з „максима”. Його становище запримітив рой. Синій і кличе мене до рогу хати. У віддалі 150 метрів у густих кущах знімаються клуби диму. В мряці можна відрізнити, що там стріляв „максим”. Синій весь час стріляє з рушниць, а коли ця була вже гаряча, відбирає мавзера від санітаря Стрільця і далі цільно стріляє туди. Вже впало кількох большевиків біля „максима”. При собі маю три диски до ППШ. Прицілююсь і висилаю цілий диск по корчах, де большевики стягають трупів з „максима”, щоб його перенести й далі стріляти. Синій вже бере третю рушницю й далі цільно вбиває большевиків. Біля самого „максима” й у тих кущиках було вбитих 16 большевиків.

Одчайдух Бистрий, що вперся і не хоче злізти з оборону,

зголошує, що в нашому напрямі до большевицької лінії їдуть три автомашини. На переді лімузина, а ззаду дві вантажні, наладовані військом.

На шлях стягаю п'ять кулеметів: два з четвертої чоти, а три з третьої — два мадярські, два російські й один німецький МГ 42. Большевицькі машини зараз покажуться нам на горбочку у віддалі яких 600 метрів. Вже появилася лімузина, звільнила біг; далі показалися дві вантажні. Кричу на весь голос:

— Перенести вогонь на автомашини.

Гураганом заграла зброя. Назавжди станула лімузина, а з вантажних автомашин мало хто зіскочив. Більшість побито й важко поранено. Деякі повисли на дротах бічниць. Вдалося! На таку глупоту можуть собі дозволити хіба большевики.

Висилаю зв'язкового до к-ра Хоми з повідомленням, що п'ята чота розбита, Гад утік з поля бою і відступив з чотою Кривоніс, також без наказу. Щоб не тривожити командира, повідомляю, що на правому крилі становища п'ятої чоти зайняв чот. Івась із своєю чотою, а на місце першої чоти я розтягнув четверту. На закінчення наш успіх з „максимом” і большевицькими автомашинами.

Ще зв'язковий не повернувся, а вже стрілець Бистрий з оборугу подав, що в нашому напрямі їдуть два авта. За хвилину поправив:

— Два танки! За ними підсувається большевицька розстрільна.

Посилаю зв'язкого до командира з питанням: „Що робити, танки йдуть?” У відповідь дістаю наказ: „Приготовити протитанкові гранати, а парашутисти — міни та речовини в пляшках; і знищити їх”.

Наказ — це річ свята. Повідомляю парашутистів і договорююся так: першу танкетку пропустити; ліквідувати будемо її ми протитанковими гранатами; другу хай ліквідують парашутисти.

Договорились. Парашутисти підсунулись кільканадцять кроків вперед і залягли біля однієї хати. Причайлись біля плотів.

Моя група у складі Синього, Бистрого, Мухи й ще двох стоїльців, залягає близько дороги — я та Синій — і хати — Муха, Бистрий та тих двох. Замасковуємо себе фасолянкою, горохов'янкою і ждемо.

Рой. Залізний дістав завдання з другого боку дороги, з-за льоху, відкрити вогонь по вежі обсерватора й весь час з МГ 42 обстрілювати танк, щоб увагу обслуги танка звернути на себе.

Ідуть тихо на гумових колесах. Чути легкий, але сильний віддих мотору. Все ближче, ближче... Трясється земля. Крізь листя бачу, як танкетка йде зикзаками, щоб краще бачити оба боки дороги. Ділить нас кілька метрів. Заграв МГ 42. Танкетка прямо передо мною. Вже час! Піднімаюсь і під самі колеса кидаю три зв'язані протитанкові гранати. Вибух, дим, розбите каміння. Дзвонить у вухах. Не знаю, чи то не відламки гранат поранили мене в уста. А може, це большевицькі з танкетки. Втираю кров і непорушно лежу далі. Біля танка вибухають гранати стрільців. Піднімаю голову, танк вже готовий. Скручений стоїть недалеко рову. Залізний кричить, що вбив большевика, коли той хотів вискакувати з танкетки. Піднімаюсь і стрибками перескакую за хату, що горить.

Дивлюся, йде друга танкетка. Черга за чергою строчить з танкетки. Враз бачу, піднявся парашутист, майнула рука, блиснула пляшка і в одній секунді загорілась танкетка. З-під дашка вежі показалась большевицька голова, сипнулась черга з ППШ, а може, це була черга десь іззаду, з-поміж хат, чи може, це впав стріл з пістолі танкіста, бо годі було тоді розібратись. На лиці в парашутиста кров. Він глянув у дзеркало, і побачивши, що ранений, наганом дострілив себе. Його псевдо, здається, було „Фризієр“, чи, може, він таки був фризієром, добре не пам'ятаю.

Большевики повискакували з горючої танкетки.

Відбиваючи танки, я не закріпив, що військо відступило, і залишилось тільки нас кількох. На правому боці дороги парашутисти й Запорожець.

Втім у садах, в димах і мряці, показалася розстрільна. Я немов на хвилину був забув про те, що за танками наступає піхота.

Довкруги нас зчинилась завзята стрілянина. Бачу, як загорілась стодола з раненими: чую їхні зойки. Нас кількох з лівого боку дороги розбіглись між хати і б'ємо большевиків. Я не хотів думати про відступ, бачучи розбиті ворожі танкетки.

Просто на мене у розстрільній садами йдуть сімох боль-

шевиків. Я стою за вуглом розваленної хати й довгими чергами з ППШ перестрілюю їх. Одні впали, інші залягли. Маю декілька гранат і посилаю їх одну за одною. Ворог викінчений. Засліплений успіхом я забув про обережність, вису-нувся цілим тілом з-за вугла та стріляю до одного большевика, що качається. Враз ненадійно від дороги в мою сторону застрочила кулеметна черга. Мені дрогнула права рука й безсило повисла. Автомат випав. Я глянув перед себе і побачив третю танкетку на дорозі.

Довкруги мене нікого, чути тільки крики большевиків. Свідомість не лишиши ворогові зброї каже мені взяти автомат на ногу і тягти його в гноївку. На грудях пошматована шинеля й блюза від ворожих черг, спливає кров.

Втім чую крики:

— Бандіт, бандіт, здавайся!...

Біжать до мене з кількох сторін. Хочу добути нагана, щоб застрілитись та жадна рука не піднімається. Мене огорнув жах: живцем попаду ворогові в руки. В торбі ж маю поіменні списки стрільців моєї чоти. Вони попадуть в руки ворогові і потерплять родини моїх вояків. Краще згоріти в огні. Біжу в горючу хату: її дах уже завалився, стіни іззовні горіли, але в середині стіна, заліплена глиною, ще не занялась. В хаті повно диму.

Большевики біжать слідом за мною, хочуть мене зловити живцем. Та в нещасті завжди щастя. Добігаю до розваленого вікна, куди відступали стрільці, і коміть головою перекидаюся на другий бік. Трохи обгоріло волосся. Зараз за хатою дістаю чергу з кулемета, на щастя, в полу плаща. Біжу просто до потоку. Мені стає тепло й падаю у воду.

*

Та ось мене хтось підіймає. Біля мене стоїть вірний стрілець Муха та інші; їх псевд не пам'ятаю. Вони прибігли по мене. Одні залягли, відбивають большевиків, інші бігцем втікають потоком, тримаючи мене попід боки. Я вже в лінії наших. Знову зімлів.

Коли відкрив очі, я лежав на плащпалатці. Наді мною стояв к-р Хома. Побачивши, що я відкрив очі, він схилився. Я відчув на своєму обличчі його бороду, його гаряче лице. Ще горячішими були його батьківські сльози, що падали мені на щоки. Ще пам'ятаю як він наказував стрільцям:

— Не лишіть його, він ваш чотовий. Ви бачите, як славно бився. Він герой...

На ці слова, що освіжною струєю вливалися мені в душу, я вистогнав ще:

— Командире, не лишай мене! Добий! Скажи моїй дочці Лілі, куди її батько пішов та за що загинув...

Мене несли полями, дебрами, тягли по глині, але болю я не відчував.

Бій з танками відбувся між 14—16 годиною. Мене несли вже три години, але ще ніхто не бандажував. Хвилинами трачу притомність, хвилинами здаю собі добре справу, що ось наскочуть большевики, стрільці оставлять мене; сам себе не дострілю і попаду живцем ворогові в руки. Мої стрільці втомились. Перебирають мене інші, несуть під градом куль чистим полем в напрямі присілка Реберець.

А тут большевики знову близько. Йде скажений бій. На правому крилі командує к-р Хома, а на лівому к-р Чорний. Довкола свист, шум і тріскіт кулеметів. Та ось сіє черга по моїй палатці; один стрілець ранений, палатка дреться і мене лишують. Ось виринає постать дівчини-героя Степової.

Не залягаючи, вона з пістолем у руках біжить, спотикаючись на скиби, завертає стрільців, щоб мене забрали. Чую її крик:

— Так не красиво, друзя, оставлять його! (Вона походила з Полтавщини.) Стрілятиму, сейчас заберіть його!

На допомогу їй прибіг Кремінь, українець із Сходу, і також автоматом завертає стрільців, щоб далі несли. Потім бачу її знову, як вона з піднесеним чолом, спокійно відступала полем, куди відходила наша лінія. Одна палатка, повна крові, залишилась на полі. Тепер друга палатка і під нею коц — наповнились знову кров'ю. Порвані б'ючки, подіравлені руки, кості. По дорозі чую, як стрільці називають ймення поляглих і говорять про когось, хто загинув на горі, але його прізвиське скривають передо мною. Я тільки підслухав слова:

— Чотовий Кривоніс не хотів бігти до нього, торби ні зброї взяти. За те чотовий Підкова хотів його застрелити.

Мене цікавило це, але я не міг промовити слова.

Я знову втратив притомність. Десь між селами Ліщавою й Лімною я опритомнів. Санітар-парашутист дав вени уколи і я відразу сів на палатці. Мене тут оббандажовано.

Дуже прикро вразило мене те, що біля себе я не бачив ні пістоля, ні торби. Їх забрав від мене чот. Івась. Жаль за пістолем не тому, що його забрав мій друг, але що без зброї в цій хвилині я почував себе не-вояком. Дружній і милий парашутист-санітар вговорює мене, що все те дрібниця, що зброя буде. Потішає, що я скоро прийду до себе й житиму. Жалко за пістолем тому, що він — пам'ятка від к-ра Хоми, а за далековидом, бо це пам'ятка від Пастернака.

Бій кипить далі. Б'ються хлопці завзято за кожний загін, за кожну скибу рідної замлі. Стрільці хвалять якогось кулеметника Павла із сотні к-ра Чорного.

Вже недалеко вечір. Мене залишають на горі із стр. Мухой, а решта стрільців долучує до чот.

Тут з'явилися сільські дівчата, прізвищ їх не пам'ятаю. Хоч большевики були близько, вони поклали мене на глиниці воза, прикрили картоплинням, сіли на віз і поміж большевиків і кулі поїхали в долішній кінець села. Полеми біжить невідступний стр. Муха, а коли виминув большевиків, він вже знову біля воза. Дівчата знали мене добре, бо в цьому селі я вишколював їх хлопців, що були в моїй чоті.

Мене завезли до просторої хати за потічком. Прийшов сюди Пастернак, що виражав був мене до сотні, і тепер заопікувався щиро. З ним весь час біля мене Кадовбець.

Вже темно. Бій кипить на горах між Лімною—Грозьовою ще годину, а потім стихає. Цілоденний бій скінчився. Які жертви в нас, ще не знаю.

Я заснув. Коли пробудився, відчув, що буду вмирати. Прошу привести до мене священика. Це помітно вразило друзів і вони посумніли, але послухали мене. Прийшов панотець Г. Сповідь доводилося переривати декілька разів, бо я часто вмирав. Коли скінчилась, мені стало легше і я знову заснув.

*

Сниться поганий сон. Ось приходить до мене діавол, хоче пробити мене розпаленими вилами. Впирає пазурі в руки. Відриває їх. В просонні кричу:

— Чорт! Чорт!

Та у відповідь на мій крик я почув ніжну відповідь:

— Ні це не чорт. Це я... дівчина-повстанець... Я... Софія...

Гарячка збільшується, починаю маячити. Чую близьку смерть. Софія покликує Пастернака-Старого і Кадовбця, що весь час стояли надворі, зорячи, чи не йдуть большевики. Увійшовши в хату, вони обступили мене.

Умирати мені не важко. Гріха не маю. В думці ще снуються слова о. Г. із сповіді.

Я втратив притомність і знову заснув.

Пробудився. В хаті тільки Софія сидить біля мене. Знову входять Старий і Кадовбець. Цей домагається на залізному ліжку перенести мене до старої, підпертої колами, незамітної хати, з вибитими вікнами, що забиті дошками; там живе старий, бідний каліка. Там буде безпечно. Завтра можуть бути розшуки за раненими.

Таки тієї ж ночі над ранком мене перенесли через потік, до старої хати.

*

Як далі проходив бій, я не знаю. Згадаю, хіба те, що чув пізніше від друзів — моїх вояків, які розповідали мені про нього, коли я був ранений, і також потім, коли я видужав.

У хвилині, коли до нашої лінії наближувалися танки, великі сили большевиків вдарили на ціле село Ліщаву Горішню, в усій його довжині із заходу, почавши від верхів Розтоки, Кузьмини та від шляху Ліщаво Долишня — Кузьмина. Ще інші большевицькі групи врізались клином здовж дороги, підтримані третьою танкеткою, перетяли нашу лінію і скорим наступом хотіли замкнути наше праве крило. Однак праве крило — друга й третя чоти — пробилось на поля між селами Ліщавою й Лімною, де по полях, горбках і лісках продовжувало бій.

Інші большевицькі групи пішли дорогою з Кривого в напрямі села Лімної, щоб оточити ліве крило, де були моя чота й сотня к-ра Чорного. До великого бою прийшло на полях між Лімною і Ліщавою, а також в лісі між Лімною, Ліщавою й Кривим. На горі між Ліщавою й Лімною згинув к-р Хома. Сотнею командував далі чотовий Запорожець. На верхах прийшло до поділу на менші групи, що вели самостійно наступальні, рухомі й відв'язувальні бої. К-ра Хому похоронено на верху, а під лісом двох невідомих наших стрільців. Одна могила є в лісі між горішнім кінцем Ліщави і дорогою, що веде з Кривого на Лімну. В цьому лісі знай-

дено двох вояків з повідобуваними очима, відрізнаними язиками...

Бій продовжувався до 22 години вночі. В загальному він тривав 15 годин. В ньому брали участь п'ять сот к-ра Хоми і три к-ра Чорного, разом понад 500 людей та 70—80 кулеметів. Наша бойова лінія мала від 3 до 8 кілометрів. Вона часто звужувалась або ширшала. Большевики кинули 2500 вояків, три танки, декілька „максимів” та понад 200 легких кулеметів.

Наші втрати: 17 вбитих, 8 поранених; 3 ранених згоріло, 2 померло від невеликих ран, що їх отримали від непровіrenzених куль. З цивільного населення впало декілька осіб, декілька було ранених, серед них господар та господиня в хаті, де був почот. Цивільне населення тортуровано й бито. Під час побоїв і підпалів хат большевики говорили, що це, мовляв, заплата за те, що згинув їх командир „по борбі з бандітизмом”. Це було й підтверджено пізніше.

На допомогу большевикам прийшла була польська червона боївка з села Кузьмини, силою яких 100 чоловік. Вона ввіймала двох наших ранених з п'ятої соти на горах між селами Кузьминою й Ліщавою. Майже всі наші вбиті були поколені большевицькими штиками.

В цьому бою згинули: к-р Хома, стр. Михась з К., стр. Коваль та його брат і ще один невідомий з Ліщави Горішньої, один з Ліщави Долішньої, один з Липи, стр. Сова з Галичини, парашутист, що знищив танк і інші, що їх походження і псевд не знаю. Ранені: були сот. Хрін, рой. Ворон (син вдови з Лімної) та інші.

В одному числі „Ідея й Чин”, у короткій згадці було подано менше число наших убитих і поранених у цьому бою, а втрати ворога на 150 чоловік. Ця нотатка невірна. Наші втрати знаю з числа стрільців, похованих у горішньому кінці села Ліщави й на горах над селом Лімною.

Ворог мав 207 убитих; таке число подали большевики в Перемишлі й Добромилі; також РК КП(б)У на партійному зібранні подавав таке число. Своїх убитих большевики вивезли автомашинами, відганяючи населення, щоб не було свідків. Втрати ворога були великі тому, що ми мали добрі становища, а він наступав чистим полем густою лавою. Якщо б не втеча сот. Гада і самовільний відступ сот. Кривоноса, то ми могли б тримати бій до самої ночі на тих же становищах, і під прикриттям ночі відступити й відв'язатися.

В додатку ворог втратив тут одного генерала з декількома вищими старшинами, що їхали були в лімузині. Заслуга в цьому рой. Залізного та двох кулеметників з чоти Запорожця, що цілним вогнем знищили першу машину — лімузину, а дальші п'ять кулеметів другу — вантажну автомашину.

Ворог втратив одну спалену танкетку, що її знищив парашутист, і другу, підірвану мною.

В цьому бою відзначилися: к-р Хома, чот. Запорожець, кулеметник Кров, стр. Сова, рой. Синій, стр. Бистрий, стр. Муха, невідомий парашутист, кулеметник Павло, рой. Залізний, чот. Підкова, д-р Шувар, санітар-парашутист, зв'язковий Михась, стр. Коваль, його брат цивільний, що теж згинув, кулеметник Іменний та друг Степова. Заслужилась своєю розвідкою і друг Галя — Тетяна. Та це все ж далеко неповний список.

*

З кулеметником Іменним була така історія: після за-сідки на боївку в селі Розтоках ми перенесли його до села Ліщави Горішньої. Під час бою в Ліщаві його, ще не вилікуваного, залишили в першій хаті на краю села. Коли загорілась його хата, він, важко ранений і хворий, виповз до стодоли. Большевики вже були між хатами. Він замаскувався в сні, лазячи рачки. Встати не міг, бо мав перебитий хребет. Большевики робили перешук стодоли, ходили по ньому, а потім кинули гранату, від якої запалилася солома. Він руками погасив вогонь. Большевики знову повернулись і підпалили запальничкою. Але тільки вони відійшли, він знову погасив вогонь і врятував себе. Довкола згоріли всі хати й стодоли, і тільки його одна залишилася. Після бою на третій день його люди віднайшли й вилікували.

Потому він лікувався в селі Ляхаві враз зі мною. Пізніше він був ройовим, а згодом чотовим у сотні к-ра Громенка. Згинув на Лемківщині під час прориву сотні в червні 1947 р.

Після року ми перенесли тіло к-ра Хоми на кладовище в селі Лімній, де й висипали йому могилу. Під лісом — на полі двох, а на горбку один, — спочивають невідомі стрільці-герої. В горішньому кінці села Ліщави недалеко дуба, під яким трьох чотових укладали плян бою, спочивають у спільній могилі інші вояки, що впали в цьому великому бою.

Сьогодні одна частина населення цього села розкинена по цілій Україні, друга частина вивезена на польські „земе одзискане”, саме село спалене. Стоїть тільки старезний дуб, що з вітрами розмовляє про великий Ліщавський бій. Цей бій, це один з найбільших, що їх звела УПА на українських землях з московсько-большевицькими зайдами. Про нього ще найменше згадано, про нього майже не знають. Записую все, що зберіглось в моїй пам'яті після п'яти років боротьби в лавах УПА.

Оповідали очевидці, що в Перемишлі й Добромилі під час бою була велика тривога, гуділи гудки, в обох містах ішли готування до оборони, була паніка: большевики, військові й цивільні, бігали по місті, як опарені, отримуючи по радіо з бойової лінії вістку, що, мовляв, надходять великі сили повстанців.

Обшуки за раненими

Ранок 25 жовтня. З піль, де копали картоплю, біжать жінки з тривожними вістками: з усіх сторін наступають на село большевики. Вони оточили його ще вночі. Одні осталися на полях, як застави з кулеметами, а другі увійшли в село й шукають за раненими повстанцями. Всюди питають:

— Здесь есть бандіт доктор-парашутіст Хрін, што бил ранен на Г. Л.?

Дівчата, що були біля мене, відійшли геть. Покинув хату також старик-каліка. Хотіла остати Софія, та я не погодився. Я остався сам; кругом мене брудні стіни, напіврозвалена піч, закурена димом. Стеля цілком чорна, небілена вже від десяти років. На прічі старого бідаки купка соломи та подертий мішок, яким він вкривався. На лаві надбиті старі глиняні горшки і це все. Мое ліжко з чистою постілью помітно відрізняється від того всього. Хто увійде, зараз догадається, в чому річ. Маскувати ліжка вже не було часу.

В селі чути постріли, перекликування, крики. Большевики шукають за раненими. Перевертають снопи, в сінні шукають сховищ, зривають долівки, перекопують городи, перешукують потічки, бур'яни, кущі. Всюди питають за „доктором, бандітом парашутістом Хріном”. Сіно, снопи, долівку — перестрілюють часом чергами з ППШ. Допитують людей, найбільше малих дітей. Та населення трималось добре: воно не видало своїх оборонців, хоч у селі було нас більше по криївках. Особливо ж про мою присутність знало все село. Коли мене везли на возі, люди вибігали й плакали.

Здавалось мені, що я вже остався на Божу ласку, нікому непотрібний і безборонний. Чую вже голоси біля моєї хати, на дорозі й в городі. Ідуть... За хвилину буду в їх руках.

Та я помилився. Відважні дівчата враз із повстанцем Софією перехитрили большевиків. Софія, перебрана за селянську дівчину, разом з дівчатами Ганнусею, Марусею й Настунею вийшли перед мою хату, нібито копати картоплю, і тут, зустрівшись із большевиками, почали з ними жартувати:

— Товариші, ходіть до нас помагати копати картоплю!

Большевики відповіли, що йдуть „іскать бандітов”, але підійшли до них ближче й стали жартувати. Дівчата запрошують їх у другу хату на гостину; коли большевики почули, що дістануть водки, пішли туди. Один лише пробував заглянути до хати, де я лежав. Тоді Ганнуся сказала йому:

— Ідіть, ідіть, там наберетеся тифу.

Большевик пристанув, завагався й пішов за своїми товаришами на гостину. Там частували їх горілкою та варениками.

Дві дівчини далі копають картоплю перед моєю хатою. Надійшов якийсь большевик, заглянув у моє закопчене димом віконце. Ось-ось і помітить мене... Вже чую рівномірні кроки. Дрижать порохняві стіни. Та він заглянув у сіни, кинув проклін і вернуся до дівчат. Серце в мене стукоче, віддихати важко.

Ідуть знову два большевики. Софія й Ганнуся жартують знову з ними, большевики, почувши сміхи в хаті, де вже була перша група, питають:

— А там что?

Дівчата відповідають, що це товариші, перешукавши хати, відпочивають. Большевики пустились в напрямі моєї хати.

— Куди йдете, та товариші вже цю хату перешукали? Ви тим бандитам вчора так добре дали, що й сліду по них не стало.

Софія каже далі:

— Ганнусю, йди, погости їх варениками та горілкою!

Ганнуся перескочила грядку й перша пішла в напрямі хати, а за нею й большевики.

Так проминула година. В селі блиснула ракета — облога закінчена. Та, лежачи на постелі, я всього того не знав. Аж оце дівчата вбігли з криком і з сміхом та розповідають про свої хитрощі. Це мені додало сил. На серці стало легко і я забув про свої рани. Я радів, що в нас такі дівчата, як повстанець Софія, як Ганя, Настуня, Маруся. Їх багато на Україні.

*

Мене непокоїть доля моєї чоти. Прошу Софію, щоб писала в моєму ж імені листа до к-ра Хоми. Софія взяла

олівець і дивними очима поглянула на мене. Дівчата перекидаються поглядами. Це я запримітив і питаю, чому вони дивуються. Про те, що к-р Хома згинув, я ще тоді не знав. Дівчата мені нічого не сказали, а Софія просила диктувати. Диктую:

„Прошу заопікуватися 4-ою чотою і не розв'язувати її, бо вона своєю поставою в боях довела, що заслуговує на існування. Прошу не забувати за мене. Як тільки вилікуюся, зараз зголошуся в сотні. Пришліть по змозі лікаря”.

Софія писала і в її очах стояли сльози. Записку цю відіслала до села Я. Жду відповіді свого командира.

Довідаюся, що Пастернак післав також по доктора Шувару. Вечером приходять зв'язкові з села Я. і передають, що мене слід відставити туди і там д-р Марта повідтинає мені руки, бо іншої ради немає. Почувши цю вістку, стр. Муха почервонів, схватив автомат і з притиском процідив:

— Ще довго ні!

Також схвилювався малий розвідник Вітрогон. Софія теж спротивилася, кажучи:

— Ваші руки будуть вилікувані і ви ще будете носити зброю.

Софія дотримала своєї обіцянки: не відходила від мене ні на крок, опікувалася, як сестра, а коли отримала наказ відійти з іншим призначенням, їй на зміну прийшла Богданна.

Цього пам'ятного вечора зібралось багато місцевих дівчат із села й деякі стрільці моєї чоти. Приходить д-р Шувар. Він також тієї думки, що треба спробувати вилікувати руки. Сільські дівчата договорювались про дижур біля мене: дві буде через день, а дві через ніч, так весь час, аж поки я не видужаю.

В кімнаті стало душно. Д-р Шувар казав усім розійтись, залишилися Пастернак і Софія. Вони розповіли мені про дальший хід бою. Тоді я довідався, що мій к-р Хома згинув у бою. Моя чота демобілізується, як і інші чоти з обох сотень. К-р Мушка передав мені признання за те, що я відзначився при ліквідації большевицьких танкеток. Це він отримав мого листа, призначеного к-рові Хомі. Мою зброю забрав чотовий Івась, що відійшов уже з чотівим Запорожцем і його відділом на схід. Моя чота мала найбільші втрати, бо на мій відтинок ішов найсильніший наступ.

Ці вістки так вразили мене, що я ще дужче ослаб і втратив притомність. Д-р Шувар дав мені уколи і всі розійшлися.

Була ніч. Біля постелі сиділа Софія та дві дижурні сільські дівчата. На печі хропів під своїм мішком старий дідусь. Мертві руки боліли так, що годі було витримати. Рани були від запальної, фосфорової аmunіції. Від того майже всі поранені померли.

*

Всіх вояків з сотні к-ра Хоми й к-ра Чорного, що походили з Лемківщини й Перемищини, здемобілізовано. Демобілізацію проводжено в лісі над селом Т. Ця демобілізація викликала, як я чув уже опісля, у стрільців і підстаршин великий несмак. Їм важко приходилось зрозуміти доцільність такого розпорядження. Багато стрільців не хотіли йти додому та складати зброю. Тимчасом їм приходилось віддавати до магазину зброю, здобуту на ворогові, дбайливо ховану й плекану. Хлопці з моєї чоти з плачем повернулися до села, а дізнавшись, де я лежу, всі гуртом прийшли відвідати мене та пожалілись. Мені було прикро дивитись що свідомих і відданих справі людей, які добровільно зголосилися із зброєю до УПА, відпускали голіруч додому. Деякі хитріші заховали потаємно свій кулемет „МГ 42” і декілька рушниць і, хоч з них і насміхалися, що вони повернулися без зброї додому, то вони мовчали, бо совість мали чисту.

В той час демобілізовано яких 300 людей. Демобілізацію проводив курінний Павук і ройовий Ластівка, що пізніше став сотенним. Переведено її на наказ вищого командування. Причини демобілізації стали мені відомі згодом. Показалося, що оперувати більшими відділами в часі закріплення советської влади було недоцільно. Повстанські відділи переходили в нову фазу боротьби, де треба було оперувати малими групами. Тому з відділів затримувано під зброєю лише кадри, що в міру потреби могли розростатися в повні відділи.

Я думаю, що проведення демобілізації в той час було помилкове. Слід було розпорошити сотні і дозволити малим відділам рейдувати по всьому терені. Така розв'язка була б кращою ще й з того погляду, що — як пізніше по-

казалося — весь магазин зброї попав в руки ворогові і так цілий терен залишився без зброї.

*

Одного ранку вбігають дівчата і розповідають, що в на-прямі села йдуть три сотні польського війська з гарматами. Вже в перших хатах виявилось, що йдуть шукати ранених та нищити повстанських „недобитків”.

Старик-каліка покидає хату, а дівчата беруть мене на простирало й виносять на горище. На ньому немає нічого. Висить обдимлене павутиння, а на полу повно сміття й старої полкви.

Мене поклали біля платви, накрили простиралом, обси-пали половою. Тільки лице залишили відкритим. Самі за-брали драбину й покинули хату.

В селі чую постріли, крики, метушню. Поляки пере-шукують хату за хатою, перешукують, може, й докладніше, ніж большевики. Усюди питають за „доктором Гриньом”. Чекаю, коли почую ступання кроків під хатою. Серце ледве ще б'ється. Хочу пити. Холодне повітря відсвіжує. Нараз чую кроки й голоси під хатою.

— О, в такій дзюже — то бендзе! Янек, добже пше-шукаць!

Кількох входять у хату. Шукають, а один із них каже:

— Тутай цось мусі биць. Чуць лекарством.

Перешукали вниз, знайшли драбину, лізуть до гори. Свідомість, що зараз буду в руках ворога, мене занепо-коїла. Якось врятувався від смерти в бою, щасливо вийшов з большевицької облави, а тут попаду в руки оцим.

На чоло виступає холодний піт. Драбина скрипить, вже бачу цівку рушниці, руки, рогатівку і пацалувате лице. Хочу кашляти. Щось давить мене, щось душить, не можу проковтнути слини, в роті цілком просохло. Я зомлів.

Збудив мене плач дівчат. Я лежав розкритий по сере-дині полу, а біля мене дівчата. Вони плакали, а побачивши, що я розкрив очі, радісно закричали:

— Живе, живе! — і стали мене цілувати.

Знесли мене вниз, поклали в постіль. Софія розповідає, що вони мене будили, але я був холодний, серце вже не билось і я не дихав. Вони спершу думали, що мене поляки добили, а опісля, що я помер.

Чи поляки бачили мене, не знаю. Може, цей вояк, увійшовши з ясного світла на темний під, не запримітив мене, може, думав, що я вже не живу, а, може, це була якась чесна людина, що не йшла разом з більшовиками.

Знову зібрались сусіди, прийшли дівчата відвідати мене. Ввечорі відвідують мене мої стрільці: Карий, Андрій, ранений в коліно стр. Ікс, Вітрогон, стрілець Сом. Оповідать мені, що в бою пропав без вісті мій перший ройовий Балька, що одного нашого стрільця піймала червона польська боївка з села К. й передала більшовикам, що мати стрільця Михася з К. збожеволіла на вістку, що її син згинув у бою. За Михасем сумує ціле село, бо він був його ідейним організатором.

Село Л., — ми його назвали „Пісня”, — полюбило мене і вважало за свого. До того ж мої стрільці рознесли по околиці добру славу про мене, переповідаючи перебільшено про мою ролю в бою.

Дівчата, жінки, хлопці — постійно мене відвідують. Я їм читаю вголос, пояснюю, оповідаю. Нераз навезуть варених курей, росолів, кролячих печень, масла, сира, меду, овочів, що їй нема де діти. Повстанці, переходячи, не лише харчувалися в мене, але діставали харчів ще на дорогу. Населення вважало своїм обов'язком, і то кожний зокрема, щось для мене принести. Ідучи до міста, купують для мене залізне вино, цигарки, бандажі, газети, дехто навіть шоколад, цукерки, вітаміни, ба й цитрини та виноград.

Коли диктую ці слова, мої друзі довкола сміються, а машиністка каже:

— Но, вам ся било шанувати...

І справді ця сердечна опіка була приємна, не зважаючи на те, що я в думках уважав себе вже досмертним інвалідом. Село стояло на тому, що не випустить мене, доки не вилікуюсь. Постановили берегти мене перед ворогом і вилікувати. Жінки, працюючи на полі, як тільки де побачили ворога — поляків, або большевиків, що, звичайно, скрито підсувались до села, — так зараз бігли повідомити першу найближчу хату. Вістку про те, що йде ворог, подавали з хати до хати перекликаючись; часто діти бігли з вісткою, чи часом хтось із хлопців сідав на коня й давав знати в селі. Також господарі, що працювали в лісі, запримитивши небезпеку, лишали віз і на конях мчали в село, щоб подати знак. Пастушки, що в полі пасли худобу, постійно зорили ліси й поля і, побачивши ворога, бігли в село, або давали знати умовленим свистом. Вони ж розвідували й між пастушками сусідніх сіл, чи немає в них ворожого війська. Часом жінки, дівчата чи діти йшли зумисне до лісу, нібито на гриби або по дрова, на те, щоб провідати, чи там немає ворога.

Дівчата ходять на розвідку до сусідніх сіл. До містечка Б. їм заходити небезпечно, бо там молодих хлопців і дівчат, що приходили з сіл, вбивали у підвалах. Туди могли йти хіба старші чоловіки або жінки, на яких не було підозріння, що вони прийшли на розвідку.

Село було так організоване, так забезпечувало себе й вело розвідку, — очевидно, все те під керівництвом підпілля, — що ворожим частинам важко було непомітно підсунутися чи наскочити на наші села, де скупчувались наші підпільні сили.

Розвідування ми щораз більше поширювали. Для кращої певности, чи в П. не збираються якісь ворожі сили, висилаємо туди жінок і дівчат. Там знаходили вони різних знайомих та навіть від самих поляків довідувались дещо.

Щоб нас дезорієнтувати чи то морально пригнічувати, большевики пускали поміж польське міське шумовиння різні вістки, що й доходили згодом до нас. Одначе наше населення було політично настільки вироблене, що кожну таку вістку сприймало критично, розбираючи докладно, в що в ній вірити, а в що ні. Часом теренові пропагандисти на зборах інформували про таку розкладову роботу ворога.

*

Також і на наші села йдуть большевицькі та червоні польські розвідники. Їх завдання — розвідати про сили нашого підпілля, про місця, де знаходяться наші осередки, про лінії зв'язку тощо. Часто такі розвідники були ще й агітаторами, завданням яких було ширити тривожні вістки, переконувати, що наша боротьба безцільна, бо війна вже скінчена. Далі вони старалися посіяти серед населення недовір'я супроти підпілля. Та ці „побожні бажання” осталися тільки бажаннями. Наше населення співпрацювало й допомагало визвольній боротьбі далі непослабно.

Ворожі розвідники виступали ще й як втікачі з фронту чи то поворотці з робіт у Німеччині. Їх перешколювало НКВД в Кракові, Перемишлі чи Ряшеві. По селах ходили різні чоловіки й жінки, що нібито шукали своїх коней, яких було забрано на фронт, купували сіно, садовину, збіжжя, картоплі тощо. Польки переходили українськими селами, ночували в них, нібито вертаючи додому з міста. Місцеві ж поляки за намовою „міліції обивательської”, що стала аген-

турою НКВД, шукали зв'язків із своїми рідними, щоб розвідати про те, що їм наказано. Червона адміністрація назначувала гайових, солтисів, секретарів, листоношів, що також виконували агентурну роботу.

Під покришкою боротьби з пошестями на села йдуть санітарі, проводять щеплення, дезинфекції тощо. Все воно тільки на те, щоб вести розвідку в терені, нав'язувати зв'язки, налагоджувати мережу сексотів.

Часом поліційні станиці ловлять наших жінок, що йдуть до міста, ведуть з ними балачки, проводять слідство, тероризують і примушують їх до співпраці. Коли ми про це розвідали, забороняємо малосвідомим або непевним ходити до міста. Дозволяємо йти туди тільки разом у більшому гурті, в якому були довірені й певні люди. Коли хтось з такої групи віддалився, то ми вже були на слідах його співпраці з ворогом.

Треба назагал ствердити, що в початках ні большевики, ні поляки не мали успіхів у розвідуванні. Аж пізніше ворог вдосконалив свої засоби боротьби.

*

Рани мої були такі великі, що крізь діри на руках можна було пропхати олівець. Та при сильному й виспортованому організмі вони помалу гоїлися. Все ж руки були майже мертві. В правій руці цілковито була перебита б'ючка й рука всихала, не маючи допливу крові. Болять руки, лупають кості, не можу собі знайти місця. Кудись ішов би, кричав би...

Софія це зразковий опікун. Вона терпеливо переносить всякі докори й примхи вразливого й нервового хворого. Щоденно вранці, в полудне і ввечорі дві години натирає мені руки спиртом, щоб їх оживити. Це помагає. Не болять так нерви й жили, тіло набирає крові, починаю ворухити пальцями.

З села Я. від тамошнього священика приходить невідома мені пані й часто приносить лікарства та якісь цукерки, що мають відживну вартість та допомагають проти нервового кашлю. З приходства в селі Л. приносять яринові юшки. Моє лікування проходило якраз в досить спокійний час. Ворог нападає на сусідні села, до нас не заходить. Умови добрі, такі, яких напевно не мав в тому часі жоден ранений вояк УПА.

Після тижня мене перенесли від цього старика до якихсь ввічливих господарів, що в сіні зробили мені сховище на випадок ворожого нападу. Їх дочка Настуня, та, що копала під старою хатою картоплю, весь час веде розвідку, чи немає близько небезпеки. Ще інша дівчина Маруся, що працювала в молочарні в Д., часто приносить мені сметану, швейцарський сир, масло.

Починаю вже ходити по хаті. Не маю що робити, не можу ні читати, ні писати і, — щоб не чути болю, — жартую. Кладу Іменного, що також уже став ходити на палицях, на своє ліжко, кажу накрити білим простиралом і виголошую похоронну промову. Нас обступають хлопці, дівчата, господарі. Я говорю, як він славно бився, як захищав рідні села, а тепер згинув від большевицької кулі. Слухачі, перейняті моєю промовою, починають плакати. Тоді я починаю в його імені прощатися з ріднею, господарями, знайомими, а коли вже всі добре голосять, гукаю:

— Іменний, встань!

Він зривається на рівні ноги і все, що плакало, починає сміятися.

Часом перебираємося за воєнних інвалідів і співаємо, як колись польські студенти на вулицях, різних пісень. А потім Іменний з шапкою в руках іде збирати на інвалідів. Так розважаємо і себе й інших. Десять після трьох тижнів я вже міг вийти на подвір'я щоб привітати листопадову осінь.

*

Нараз у селі зчинилася тривога. Треба негайно покидати село, бо, може, вже ворог і знає, що я тут лікуюся. Дівчата біжать до лісу, за ними скаче на палицях Іменний, а я крок у крок волічуся за ними. Дрижать коліна. Чути постріли. Заходимо в ліс і помалу зближаємося до річки. Вода майже в пояс, я не зумію перейти. Дівчата взяли з собою пилу, зрізали вільху, звалили через річку і по такій кладці перейшли всі. Софія скаче в воду, перепроводжує мене і всі прямуємо до села Я. Тут переночували й на другий день повертаємося назад до села Л.

Коли я вже міг виходити, кожен запрошує мене до себе, а коли прийшла неділя, то двері в хаті не зачиняються. Всі — старі й молоді, чоловіки і жінки — відвідують мене, радіючи, що я здоровий. Часом іду до села К. потішати на-

півбожевільну матір мого стрільця Михася. Кажу їй, що він скоро вернеться, з думкою, що, може, хоч це їй допоможе в її горі. Місцева учителька перебандажує мені рани, натирає руки, оповідає новинки із світу, про настрої між поляками.

Софія задоволена, що її праця не пішла на марно та що її труди дали бажаний наслідок. Я буду їй вдячний на все життя і згадуватиму завжди так, як згадую, що завдяки Степовій я ще живий.

Незабаром прийшов наказ, щоб вона відійшла в 1-ий район, а мною, Іменним і Тарасом — це колишній політвиховник в сотні к-ра Біра — заопікувалась надрайонова фармацевтка Зена-Богданна. Вона заопікувалась нами, як рідна мати. Терпелива, працьовита, послідовна в праці, розумна й відважна.

Я вдячний і нашим господарям; вони вгощали нас, чим могли, хоч через нас наражали себе на небезпеку. Вони казали:

— Що вам, те й нам. Ви наші борці, ми йдемо з вами.

*

З кінцем листопада прощаємо це гостинне село. Зібралось багато молоді й господарів, щоб провести цей останній день з нами. Дякую всім за жертвенність і опіку, що нам дало село. Обіцюю колись відвідати. Закликаю молодь організуватися й помагати повстанцям, чим тільки зможуть. Раджу створити їм в себе самооборону, бо в них є декілька вояків, що можуть повести діло.

Селяни просять залишитися. Обіцюють опікуватися далі, через цілу зиму. Кажуть, що в нашій присутності почувуються безпечніше, мають з ким порадитися й поговорити, є від кого довідатися про наше минуле та почути про політичні справи.

Разом з Пастернаком і Дубенком ідемо в село Л. Тут селяни мене знають „з цивіля” й вітають так само, як і на „Пісні”. Знову зібралася молодь, старі члени ОУН, що з ними я працював у часи першої большевицької, а згодом і німецької, окупацій. Місцеві дівчата, зорганізовані Богданною, опікуються нами, тримають дижур, а місцеві хлопці стоять на стійках. З харчами тут справа погана. Село вбоге, між лі-

сами. Але для нас багато не треба; лише, щоб молоко, вівсяний „пляцок” і картопля, то й за те будемо вдячні.

Склад нашої групи тепер такий: Іменний, я, хворий Демон, Тарас, санітарка Калина (з села С.) і Богданна. Квартируємо в горішньому кінці села, під лісом. Дні проходять весело. Самі собі їх уприємнюємо, забавляємо не лише себе але й селян, що дуже радо з нами перебувають. Не пам'ятаю вже тих усіх повстанських анекдот, приповідок і жартів, що їх ми там переповідали чи то були й їх авторами. Пізніші роки затерли все те в моїй пам'яті і ті дні залишаються для мене сьогодні мов фотознятка, зблідла від довгих років.

Часто з нами перебувають повстанці, місцеві провідники й референти а найбільше Пастернак. Його приходом радіємо не тільки тому, що він добрий друг, але й тому, що дасть закурити. Мене весь час кличе „татуню”. Любить, як співаємо пісень. Бувало каже:

— Заспівайте „Згинув стрілець в чистім полі”, то дам закурити.

*

Тут хочу коротко зупинитися над станом наших і ворожих сил на нашому Посянні.

Перемарш сотень УПА тими околицями після переходу фронту зробив більше, ніж довга праця теренових пропагандистів. Населення огорнула радість і гордість, що є вже свої збройні сили, які зуміли змірятися з сильнішим і більшим ворогом. Про перебіг боїв оповідали в кожному селі, а врешті, коли повернулися демобілізовані вояки УПА, то стали найкращими пропагандистами, бо це ж говорили селянські діти, безпосередньо до своїх односілчан.

В цих околицях зводила бої не лише сотня к-ра Хоми, к-ра Чорного, але також сотня к-ра Громенка, к-ра Осипа та к-ра Черника. Після демобілізації відділів зміцнилася теренова підпільна мережа. По селах демобілізовані вояки самочинно почали творити самооборонні кущові відділи. Відчувався брак зброї, що її від стрільців було забрано до магазинів, а деякі з цих магазинів упали в руки ворога. Пізно восени в ці околиці прибув сотенний Громенко і почав готувати малі військово-вишкільні конспекти. З собою привів він 16-ох,

чи, може, навіть 32-ох стрільців. Їх розділено в терені і вони організували молодь в самооборонні кущові відділи (СКВ). І так у селі Л. самооборону збирає стр. Дуб з цього ж села. Село Л. Г. організує рой. Залізний, сотенний Громенко організує такі відділи в селах Б., М., Ж., і Я. Р. Околицю міста Перемишля організував Сухий-Крилач. Разом було 23 добре організовані села. До інших сіл також заходили повстанці, мали там своїх довірених людей, але перебували там рідше. Зчасом охоплено й інші села. Якоїсь частини, що зуміла б протиставитися ворогові збройно, тоді ще не було, хоч повстанців у той час на цьому терені могла бути сотня.

Ворожі місцеві сили були куди сильніші, краще організовані та озброєні. Головною базою й центром були тут міста Перемишль і Сянік. Вони мали свої підбази в 12-ох місцевостях. Ці станиці налічували зорганізованих людей пересічно від 20—100. Мужви під зброєю мали яких 50—300. Часдо-часу збиралася така червона польська боївка з кількох станиць, разом яких кількасот чоловік, і нападала на села, вбиваючи свідомих селян та інтелігенцію, палячи села й грабуючи. Масових облав на ліси ці боївки не проводили, хіба тільки біля своїх гнізд, для більшої безпеки. Хто з арештованих дістався на ці станиці, той гине у жахливий спосіб від тортур по підвалах МО. В м. Б. замордовано кільканадцять осіб, що там жили, у В. замордовано адвоката Ільницького і інших. Зчасом такі боївки, скріплені військовою польською залогою з Перемишля і спецгрупами большевиків, нападали на наші села й вирізували їх у пень. Так було з Березкою, Павликовою та багатьома селами над Сяном в околицях Динева, Дубецька й Журавиці, не говорячи вже про села біля Порохника, Кальчуги, Переворська й Радимна. Це плянове фізичне винищування українського населення, і далі винищування тих українців, що поверталися з робіт у Німеччині, по дорозі на території Польщі — переважно ж біля Ясла, Коросна, Ряшева й Кракова — сколихнуло українським населенням. Воно кинулося шукати зброї. Ковалі й шлюсарі монтують всякі самопали, однострілки, а старі дядьки витягають ще австрійські рушниці. Девізою у нас тепер стало: „Хочеш жити — боронися й бий”. На смерть треба відповісти смертю.

Червоні польські боївки стали організувати також вулицю в польському селі: дають їй зброю, амуніцію і провід-

ників. І так незабаром понад 15 польських місцевин були озброєні по зуби. Зчасом роззухвалені боївки лучаться разом і посилюють активність. В додатку в терені часто появляються большевицькі спецгрупи з міст. Вони проводять облоги, наскоки на села й ліси.

То ж, оточені з усіх боків, узялися діячі нашого місцевого підпілля до активної праці й боротьби.

З підпільною боївкою в обороні населення

Сваволя червоних польських боївок, їх дикі напади на наші села, не давали мені сидіти спокійно й безпечно. Хоч змірятися з ворогом. Хоч права рука в мене цілком безвладна, — ношу її прив'язану до грудей, а ліва ледве може стиснути пістоль, іду до Пастернака, щоб дав якусь роботу, бо довше сидіти не можу. Не хочу бути тягарем у підпіллі. Пастернак любив мене. Він скоро порадився з своїми співробітниками й у перших днях грудня до мене прийшло повідомлення, що мені передано командування спеціальним охоронним відділом. Пастернак дав мені свій пістоль, бо іншої зброї я ще не міг носити, а сам залишився тільки з ППШ.

На присілку Р. передано мені групу, склад якої був такий: Ромашко, Островерх, Драпак із Харківщини, Зоряний, Щур, Гордий, Зозуля й Пушкін. Дотепер їх командиром був Гордий, а згодом Летун. Обох звільнено з становища через неактивність.

Незабаром стягаю до свого відділу Дема, стр. Затоку, що тепер втік з фронту, стр. Бистрого, Залізного та Чайку. Одного дня з'являється втікач з фронту, Яр із Рогатинщини, та приносить з собою два ППШ й одну рушницю. Разом маю тепер 14 вояків. Цілими днями переводжу двотижневий військовий та політичний вишкіл, щоб з них зробити військо і добрих бійців. Пізніше я майже щодень присвячував вишкільній роботі по дві години.

*

Першу акцію з цим відділом переводжу в селі Г., де засіла большевицька виселенча комісія. Мета засідки знищити комісію, що виселявала українське населення, далі розігнати зібрані підводи та спалити хати виселенців. Для кращого маскування робимо це в польських мундирах і горимо по-польськи. Зозуля пішов з кількома іншими на заставу від сторони села К., а Зоряний з кулеметом „МГ 42” на заставу від села М. До нас долучилася група Сорокатога з Лемківщини і кількох стрільців із самооборони: Юзьо, Че-

реп, Пиріг та інші. Відділ наскочив на хати большевиків: вбито трьох, а один поранений втік. Спалено декілька хат, розігнано підводи, а тому, що була місячна ніч, кулеметник Зоряний вистрілив кілька цільних черг із „МГ 42” по шляху в М., важко раничи там при тому капітана НКВД. В акції цій відзначилися: стрільці Череп та Ігор — з відділу Сорокато. Цей перший успіх заохотив стрільців до дальшої роботи.

*

Вже впали великі сніги. Квартируємо в хаті Яня в горішньому кінці села Л., під лісом. Десь біля 10 години вночі прибігає стійковий і зголошує, що в присілку З. сильна стрілянина. Переконаний у тому, що це наскок червоної польської боївки на відділ Сорокато, збираю своїх хлопців і лісами біжимо на допомогу. На полі бою бачу вивернені сані й убитих два коні. Тут трапилось непорозуміння: саньми надіхав Борис з Оленем і Богданною. На присілку вони зустрілися з відділом Сорокато, а тому, що клички не згоджувалися, дійшло до перестрілки й відділ утік.

*

Село Л. лежить серед великих лісів, маленьке, вбоге, притулилося до гори. Тут зимою гуляють вітри, заметілі, кругом гудуть смерекові й букові ліси. З горбочка, що над селом, добре поле зорення. Село це ми назвали „Солинкою”. Тут майже весь час перебувають повстанці. Ввічливі господарі вгощають, чим можуть. Хліба в них немає, бо поле неврожайне — сама жовта глина і липець. Одиноке прохарчування — це „бандурка” і вівсяний чир.

Ми постійно квартируємо в хатах Яня й Гриця. Яньо часто любив оповідати свої історії з весіллів, христин та інших забав, на яких він, як музикант, грав. Жінка його — ідейна українка, раділа повстанцями, вважаючи їх за своїх синів. Хто б це не прийшов у стужу чи зимову заметіль, вона зривалася серед ночі, затоплювала в печі, щоб гарячим молоком і картоплею погостити повстанців. Дуже часто вона жалілася, коли хто з повстанців пройшов мимо їх хати, не вступивши. Вона нераз сердилася на свого чоловіка, чому він не має такої рушниці, як повстанці, і лише якогось „втинка”, що до нього вічно дощукує якихсь частин. Така сама завзята українка була й її теща, 70-літня бабуса. Вона дуже боліла

над розбищачтвом червоних боївк над українським населенням.

Нераз вечорами Драпак грав на гармошці, а бойовики приспівували. Вона тішилася нашими піснями, приговорюючи:

— Та кобим тоту Україну вже раз зобачила вільною, тоді можу вмирати.

Таких патріоток можна було зустріти багато.

Ми любили в них квартирувати, бо своїм щирим патріотизмом вони закріплювали серця вояків, будили в них завзяття та скріплювали й їх патріотизм. Нераз вояки казали:

— Чому ж ми не маємо бути твердими в нашій боротьбі, чому ми маємо зневірюватися, коли й малограмотні жінки в таких от закутинах нашої батьківщини закликають нас до боротьби?

*

Часом квартируємо на Б., де хата стояла під лісом, а біля неї вивіз, добрий для оборони й для відступу в ліс. Часом заходимо до Гриця, до знаменитого музиканта Сташка, до колишнього солтиса і до З. П., що його пізніше вбила червона польська боївка. Він був найстарший член ОУН в околиці, активний організатор підпілля за часів Польщі, Німеччини й тепер, врешті ж чільний освітньо-культурний діяч. Нераз співпрацював я з ним, підшукуючи нові кадри, бо він умів пізнавати людей та влучно оцінювати їх, чи надаються вони до підпільної роботи. Він крайній бідняк, — нужда заглядала в його хату з усіх боків, — своїх шестеро дрібних дітей виховував у патріотичному дусі; сам ідейний, чесний і відданий справі.

Другий такий — це господар З., що колись був тут старичним. Він пізніше також згинув у боротьбі. Далі ще Юзьо й інші. На присілку П. жив колись господар Ш., активний член ОУН; його під час першої окупації замордували большевики враз із о. Добрянським, Довбушем і дяком із села К.

Під час перебування в селі Л. до нас майже щодня приходила Богданна, що годинами натирала мені руки, щоб вони прийшли до себе. Вона також опікувалася Іменним і Тарасом. Нераз у страшну заметіль, великими снігами, погано одіта, майже боса йшла вона сама одна кільканадцять кіло-

метрів, щоб зробити перев'язку чи масаж і зараз же далі йти в терен, до других повстанців.

*

Одного дня перед українськими Різдвяними святами за- хотілося польським боївкарям із сіл К., Л. і Л. Д. пограбувати наше населення.

Оце вбігає стійковий і зголошує, що в лісі від сторони Л. чути рушничні постріли. Це знак, що лісом в напрямі села Л. ідуть боївкарі й обстрілюються, бо ліс для них був страшний. В селі постав рух. Населення ховає майно до сховищ. Дівчата і мужва втікають в ліс. По хатах остаються тільки діти, жінки й старі. Село знало, що зараз будуть ревізії, грабежі, катування й арешти. Кого раз забрали з села, той ніколи вже не вертався. Його замордували в дворі в К., або в підвалах МО в містечку Б. Часто в селі вбивають чоловіків, насилують дівчат, і, награвувавши всякого добра, відходять. Саме така боївка з 20 чоловік наскочила на долішній кінець села Л., а згодом подалася в напрямі присілка П.

Збираю групу, виходжу на сліди боївкарів і залягаємо в снігах, чекаючи їх повороту. Лежимо три години, а їх немає. Нам холодно, тіло дрижить, заклакли пальці. Хтось сказав, що вони можуть піти іншою дорогою, на К., тому бігом рушаємо звідсіль в напрямі присілка, щоб біля нього зробити засідку. З віддалі 300 метрів бачу їх поміж хатами, але стріляти не можна, щоб не загорілись хати і невинно не впали наші селяни.

Вже ідуть. Забрали коні, на них мішки з селянською білизною, взуттям, курми й кроликами. Та не вертаються стежкою, тільки йдуть чистим полем. Негайно змінємо становища. Біжимо снігами, лісом, щоб перетяти їм дорогу. Їм добре йти, бо на полі вітер змів сніг, а ми грузнемо по пояс. Бачу, що не добіжимо, то ж наказую дати вогонь. Бандити, мов попечені, почали розбігатися хто куди, а ми йдемо в погоню. На місці знаходимо криваві сліди і все пограбоване майно, що його віддаємо селянам. Тільки порозполохувані кури й кролики бігають по полі. Один з-поміж бандитів Скренковський, важко ранений помер, а другий залишився без руки.

Беремо польські шапки-рогатівки і йдемо на місце постою. Ворог дістав страх, а село Л. мало на довший час спокій. На засідці відзначився бойовик Драпак.

*

Одним із найважчих переходів це було перейти снігові завії з села Л. на село Л. В селі Л. Г. не можна було квартирувати, бо його щодень відвідував ворог, а в додатку там діяли сексоти.

3 січня виходимо з села Л., щоб на Різдвяні свята бути в селі Л. та, крім полагодження наших справ, відвідати знайомих. Впали великі сніги. Зима була завальна й морозна.

Бредемо стрілецьким гусаком лісами над горішній кінець села Л., де відпочиваємо, щоб уночі перейти біля присілка К. Цих вісім кілометрів ми йшли п'ять годин. Нас було тоді дев'ять: Островерх, Зоряний, Демо, Яр, Драпак, Ромашко, Бистрий, Залізний і я. Залізний провадив, бо знав добре дорогу. Всі інші залишилися в околиці села М.

Над вечір піднялася така хуртовина, що годі було віддихати. Било снігом увічі, навіювало кургани. Усі ми, накрившись палатками, лягли у сніг, щоб хоронити себе від вітру.

Марш утомив нас так, що я й не стямився, як ми всі поснули. Мені було тепло. Свідомість, що я сплю і стійки немає та що ми можемо замерзнути, каже мені встати. Але я не можу. Коли я з трудом піднявся, довкола мене не було нікого. Певно відійшли. Та втім я побачив насипи снігу. Хтось хропе. За дві години сніг закурив нас так, що на кожному було його бодай з пів метра. Розбуджую вояків і кажу скоро маршувати, щоб завітися, але кожний каже, що йому тепло.

Десь біля години 23-ої вночі ми станули серед кількох бучків на невеличкому горбочку, що над потоком, над хатою Граба. До хати ще яких 50 метрів. Вітер свище, гуде. Щось наказало мені шепнути:

— Вважати на засідку!

Усі цей наказ дістали і тільки Залізний, що йшов напереді, не почув. Він просто побіг до хати по розвідку. В тій хвилині бачу кількох поляків, що біжать за ним услід з-під клуні. Шепчу до Ромашка:

— Стрілай, бо я не можу вистрілити з пістоля.

Він потиснув за спуск, але замок з'їхав помалу — зброя замерзла.

Втім впали ворожі стріли і я кричу:

— Вогонь!

Крізь сміх заліза 7

Та в нас стріляє тільки одна рушниця Драпака. Вся замерзла зброя мовчить. Поляків видно, як на долоні, тільки стріляй. Їх біля 40 збілося під шопою, стодолюю й кузнею. Бойовики вже справили зброю, відкривають вогонь, але поляки спрямували на нас сильніший вогонь і хлопці починають відступати. Кричу:

— Кулемет до переду!

Та кулеметник, замість підбігти з кулеметом, дає його Демові, щоб той подавав його з рук до рук до переду. Демо поставив кулемет біля мене і втікає. Не досить, що нас підвела зброя, а на додаток ще й кулемет мовчить. Ворог має тільки мене одного в потсі. Градом падають кулі довкола мене в снігу. Я не маю сил видертися з потоку, бо снігові насипи великі, а руками собі не можу допомогти. Що тільки підлізу на беріг, з'їжджаю назад. Доведеться тут пропасти.

Та Бистрий, коли побачив, що мене поміж ними немає, прибіг мені на допомогу, витяг мене й ми залягли на горі. Тут наказую наступати, щоб помстити смерть Залізного, що впав під хатою, та забрати кулемета. Бистрий посилає гранату за гранатою. Поляки підпалили хату, штиками закололи матір Граба та його жінку (сестру Бистрого) й поранили в ноги молодшого брата, що сховався під ліжко. Підпалена хата освітила поляків, ми вже дістали кулемета і б'ємо без перерви. Поляки мають уже кількох убитих і ранених, забирають їх і втікають.

Смерть ідейного, відважного й розумного підстаршини, ройового Залізного, була для нас болюча. В додатку були зарізані дві жінки. Ворог мав п'ятьох убитих і кількох поранених.

Вертатися нам уже пізно. Полями йдемо в горішній кінець села й квартируємо. На другу ніч вертаємось до села Л.

За кільканадцять днів після цього бою до села Л. Г. знову прийшла червона польська боївка, тепер яких 200 чоловік, важко побила 20 українських селян і пароха, о. Ф., а побитого директора школи Кренту забрала з собою. По дорозі йому поламали руки й ноги і в селі Л. Д. запалили одну хату й кинули його в вогонь. Директор школи Крента вмер з окликом: „Я вмираю за Україну”.

Польські боївкарі спалили кільканадцять хат, шукаючи за кущовим Грабом, станичною Білкою, Колосом, Питлем, Павлюшком і іншими.

*

Усуваю ненадійних стрільців: Зозулю й Дема. Ромашко перейде незабаром до групи Біса в 4-ий район. До мене приходять: Іж, Холодний, Чміль, Ведмідь, ройовий Чумак, стр. Кармелюк, Череп, Пиріг, Богдан, Дуда, Словак-Ілма і закарпатець Зоря. Тепер відділ налічує 20 чоловік. Кожен з іншої місцевости. Ділю їх на три рої; командування над першим роєм переймає Островерх, над другим Чміль, над третім — Чумак. Ще раз переводжу вишкіл, щоб весною почати нові дії. Тепер постійно переходжу з місця на місце, щоб привчити своїх людей рейдувати. Наш рух утруднює ворогові вести розвідку, не дає йому успішно проводити облав, наскоків і засідок. Втримую постійний зв'язок з інформаторами, щоб бути в курсі справ. При тому відвідую села, збираю матеріали про сексотів і донощиків, докладніше пізнаю рухи й дії ворога. Вчуваюся в настрої населення, його психіку, його потреби, бажання і кривди. Бути бо в постійному зв'язку з населенням значить опановувати його. Бути відірваним від населення — це те саме, що втратити його.

Наші дороги переходів часто змінюю. Місця, де ворог міг би запримітити наш слід, маскуємо.

*

Від якогось часу рушилося польське боївкарське гніздо Б. Майже щодня раннім-ранком нападають червоні боївкарі на українські села. Майже в кожному селі згоріло кілька-десять хат, згинуло кільканадцять молодих хлопців, скатовано дівчат, пограбовано білизну, одяг, вулики, інвентар, збіжжя, худобу тощо. Усе те бандити везуть до свого села, що між лісами.

Сотник Громенко зібрав свій СКВ (Самооборонний Кущовий Відділ) і з чотою робить засідки, але безуспішно. Боївкарі ходять різними дорогами, а водить їх большевицький партизан Слепий. В селі Б. в нечуваний спосіб замордовано українця Пеха. Село має яких 300 боївкарів, боївку АК — 30 чоловік і МО — 70 чоловік. Зброю дістали в спадку від польського війська ще 1939 р., залишив її при відступі один полк. Стягнули також багато зброї з наших сіл. Одного разу з групою пішов я до сот. Громенка та разом ми пролежали в снігах цілий день у лісі, очікуючи ворога, але він у той час не переходив.

*

Через Різдвяні Свята ходимо по селі Д. з колядою. Хочемо своєю присутністю підбадьорити село, що боїться бандитського нападу. Де тільки не появимося, ввічливо вгощують нас господарі, всюди затримують, але ми спішимося, бо хочемо всіх відвідати.

В третій день свят мої стрільці по-своєму, по-вояцьки, відбули мої ім'янини. Прийшло багато селян, молоді, що знала мене особисто, то й тому не було чого конспіруватися. Ввечорі, коли ходимо з колядою, з нами йде молодь, задоволена, що має своїх оборонців.

*

Присілок Р. села Б. це власне декілька хат між двома глибокими, лісовими потоками; від півдня тягнеться ліс.

Господар Гриць був чоловік інтересу, а його жінка, яку він дуже любив і шанував, була неабиякий скупар.

Загально повстанці нарікали на них, але я відчув Грицьове щире ставлення й часто заходив до нього. Він хвалив нас за те, що „б'ємо заволоків і боронимо людей”.

Щоб не обтяжувати його, переходимо до його сусідів. Він здивувався і запитав, чому ми від нього відійшли. Коли я вияснив йому, він спокійно сказав:

— Ви не бійтеся за мене, я вас ніколи не зраджу. Не дочекати червоним мене ввіймати. А як прийдуть грабити мою хату, то я ще маю добру рушницю, отам біля копальні, і буду бити бандитів...

Влітку 1945 р. наскочило червоне польське військо на його хату. Коли грабили його майно, він плюнув в лице польському старшині і кинувся бігом по свою рушницю, але ворожа куля здігнала його під лісом...

Ще квартирували ми в господарів К. Вони ніколи не заїли самі до Святої Вечері, чи до свяченого без повстанців. Господиня весь час складала масло, сир, яйця на те, щоб ними погостити повстанців. Вона дуже тужила за своїми трьома дочками, що десь в Німеччині на роботах, і не було про них вістки. Часто говорила:

— Коби вже була та Україна вільна, щоб ви щасливо вернулися до своїх домів. Моя гадка — віддати дочки за повстанців, бо бачу між ними найліпших господарських синів і чесних кавалерів.

Пізніше раз наскочили червоні польські боївкарі на присілок і господаря К. вбили. З Німеччини вернулася тільки одна дочка; вона весь час опікувалася повстанцями — допомагала їм, варила їсти, прала білизну.

*

Деколи перебуваємо на присілку В. Він на горбочку; довкола широкі, відкриті поля, тому заходимо сюди рідко.

Господарі, що жили за німців в місті П., знаючи добре місто й польську мову, поладнують нам усякі справи і роблять закупи.

Тут і на присілку Ц. постійно перебуває Юрко.

Часто заходжу до присілка Л., до місцевого священика баптистів. Він чесна й характерна людина. Кількакратно був арештований поляками, хоч Богу духа винен. Після звільнення з тюрми став співпрацювати з повстанцями. Його пізніш замордували червоні боївкарі.

Інколи коротко зупиняємося і в селі Р. К., у крайній хаті, що під лісом, щоб почастувати польську боївку, яка зчаста нападає на це село. Одного разу, вже не пам'ятаю дати, напала на це село боївка й почала грабувати. Заалармовані біжимо й розстрільною наступаємо на ворога. Тільки що ми відкрили сильний перший вогонь, і вже ця двократно сильніша боївка почала втікати.

До різних місцевостей запрошують нас селяни, головню ж на присілок П., де дівчата майже щоденно ходять до села Л., щоб дижурити біля поранених стрільців, розносити штафети, варити їсти й допомагати, в чому потрібно.

Заходимо й на присілок Ч., де одна селянка, американська громадянка, постійно веде розвідку й інформує нас через маленького хлопчину.

Живемо в одних господарів, що — хоч і самі бідні — останніми харчами ділилися з нами, а коли прийшла весна, голодували. Але й ми не забули про них: я казав хлопцям відвезти їм картоплю, м'ясо, хай має й господар з чого жити, бо його харчі з'їдав наш відділ.

*

Всю зиму майже в кожному селі пропагандисти переводили з населенням збори. Відбувалися вужчі сходини членів і симпатиків підпільної мережі, чоловіків і жінок. Око-

лицю прочищено від сексотів, ворожі аґентури знищено. В терені знищено кільканадцятьох большевицьких старшин з протирозвідки. Найбільше праці тут вклав Олень.

Ворог відчув, що наше життя зміцніло, та що йому всеціло віддане наше населення.

З нашого терену відходить транспорт харчів, тютюну й білизни для куреня УПА на Лемківщині, який зимує в „Трикутнику”.

Одного дня, мабуть, з кінцем лютого 1945 р., ми вийшли перед хати в селі Л. і билися снігом. Враз дістаємо тривожні вістки, що в напрямі Л. поїхала яка тисяча большевиків. Тільки ми про це довідалися, аж тут бачу, як большевики розстрільною обходять голу гору присілка В., де перебував тереновий провідник Юрко та кількох стрільців к-ра Громенка. Якраз заходять від лісу, щоб туди не прорвалися повстанці. Знаю, що моральний обов'язок кожного чесного вояка — йти з допомогою другові. Збираю групу й хочу вдарити большевикам від тилу, щоб відтяжити Юрка. Уже стрільці повибігали з хат, але Пастернак заборонив робити цей наскок. Мабуть, не хотів розконспіровувати села.

Вже чути бій. Юрко пробивається в нашому напрямі. Під лісом його поранили, а знеможеного в лісі добили большевики. Згинуло тоді декількох повстанців. Одна частина большевиків пішла на Я., а друга на наші ліси.

Ворог попав якраз на наші сліди. Ми відступаємо в ліс стрілецьким гусаком, а опісля круто завертаємо, щоб назад попасти на ворожий слід і вернутися туди, звідки прийшли. Так і сталося. На невеличку віддадь ми виминули большевиків, які проклинали нас, що ми їм так хитро втекли. На закруті стрільці хотіли стріляти до большевиків, але я не дозволив, бо тоді нас були б гнали розстрільною великими снігами та були б великі втрати.

Так через три дні ходили ми слідом за большевиками; з нами були Пастернак, Дубенко, Богданна й інші повстанці.

Зчасом моя група стала найкращою в околиці.

Большевики, провівши облави в нас, подалися на Лемківщину. Тільки вони відійшли, а вже червоні польські боївки розлізлися по околиці. Щоб тільки розтанув сніг, тоді провчимо їх, бо тепер впали надто великі сніги й важко ходити. Наші села горять, а боївки гуляють безкарно.

Одного разу пішли ми на присілок Ц., де за німецької окупації згинув був член ОУН, референт СБ Сич, а сл. п. Юрко склав був про нього пісню. Заквартирували ми в хаті двох наших дівчат Марійки і Ольги, аж тут з усіх сторін розстрільною ідуть поляки. Ми в „масковках” легко виповзуємо з оточення, переходимо до долішніх хат села Д., а звідси верхами в К. ліси. Червона польська боївка іде слідом за нами, а ми маневруємо колесом на село Л. і вже на тилах ворога.

На головного бандита села Б. Слепого Олень хотів зробити засідку і вона була б вдалася, але Олень напередодні зробив наскок на большевицьких старшин, знищив їх кількох, але й сам при тому згинув.

Тепер черга на мене — іти на засідку на Слепого. Ще лежали сніги, коли ми підсунулися недалеко дороги в долішньому кінці села Л. Нас повідомлено, що санками їхатиме Слепий з двома стрільцями.

Вже ідуть. Підпускаю близько, дивлюся через далековид — ні, не Слепий. Ідуть дві баби і польський ксьондз. Ми пропустили. За декілька днів довідуся, що це їхав Слепий, перебраний за ксьондза. За якийсь час знову хтось з-поміж наших зробив засідку, і цей же Слепий перед самою засідкою зліз з підводи та із своєю охороною обійшов небезпечне місце полем, а порожні підводи проїхали. Такі штуки йому вдавалися тільки декілька разів.

Сл. п. Олень — це був знаменитий бойовик, відважний до очайдушности, спосібний, знав усякі підступи й хитрощі. Знаючи добре російську мову, разом з Бісом, Левом і іншими — вмів знаменито виловлювати большевицьких старшин. З ним я не знався особисто, але в роботі ми взаємно змагалися і наввипередки один перед одним хотіли втяти якусь штуку. Він похований у своєму рідному селі К.

*

До нас прийшли сумні вістки: під час наскоку большевиків в Т-ому лісі згинув к-р Мушка, в селі Л. згинув Кадовбець. Майже з кожного села приходять вістки про вбивства селян і повстанців.

Ось один геройський чин селянської дівчини, сестри Лева, мабуть, на ім'я Катрусі, із села К.:

Одного дня вона запримітила, як большевики оточували

село. Мерщій біжить повідомити місцевого станичного, вже таки під пострілами большевиків. Станичний щасливо втікає з села, а тоді вона біжить повідомити ще когось із районного проводу, що перебував без стійки в хаті на полі. Поранена на бігу, щоб не кинути підозріння на ту хату, куди прямувала, завертає вона в протилежний бік, а за нею слідом біжать большевики. На полі її ще раз поранили в обидві ноги; тоді вона ще на руках повзе, щоб бути подалі від тієї хати та відтягти звідти ворога. Знеможена впала на землю, прощита 16 большевицькими кулями. Коли большевики хотіли брати її до хати, вона плювала їм в обличчя, кричучи:

— Дикуні азійські! Геть від мене! Смерть вам на нашій землі!

Допитували її, але вона не сказала нічого; так її й замучили.

Таких картин у цій околиці з того часу можна навести багато. Як підсумувати наші втрати в цю зиму, то разом цивільного населення й повстанців впало яких 2 000 чоловік разом із селами, вирізаними червоними польськими боївками.

Прочищуємо терен

Між лісами, на південь від містечка Б., розкинений присілок Р., що належав до громади Л. Г. Було тут кільканадцять дворів, більшість з-поміж них належала полякам і мішаним родинам. Цей присілок вибрала собі централь в місті Б., як висунену станицю: озброїла його та повела посилену пропаганду. Ще за часів Польщі тут діяли активні „стшельци” й „оброна народова”. Таксамо й тепер цей присілок почав роботу проти нашого підпілля. Мешканці цього присілка почерез свої родини вели розвідку по наших селах за рухами повстанців, наладнювали зв'язки з своїми земляками, що жили в українських селах, вели серед них протиукраїнську агітацію та збирали розвідочні матеріяли. Через цей присілок часто проходила наша зв'язкова лінія. Місцеві озброєні польські червоні боївкарі стали ночами стежити за проходжими нашими зв'язківцями. Деколи обстрілювали їх самі, а потім повідомляли місцевості Б. й К., стягаючи звідти допомогу, врешті робили засідки на повстанців. Коли ж засідки не було, а зачули, що лісом проходять повстанці, зараз таки повідомляли село Л. Д., боївка якого намагалася тоді замкнути перехід через село.

Верховодив серед цих боївкарів старший господар із своїми синами, звався, мабуть, Лукасевич.

Ранньою весною пішов я вночі із своєю групою спіймати одного з тих боївкарів, щоб від нього дістати матеріяли про довколишніх сексотів, що нам пакостили немало. Зі мною був рій бойовиків. Я з Драпаком, в польських мундирах, підходимо під двері. Вони були зачинені й вікна заслонені. Стукаю. В хаті саме кінчали варити вечерю. До дверей підійшла жінка й питає:

— Хто там?

Я відповідаю по-польськи:

— Тутай міліція. Серабін з Бірчи.

Втім чую заряджання рушниць та підозрілий гомін у сінях; починаємо договорюватися через двері, я стаю збоку від дверей, щоб мене не обстріляно. Вже доходимо до згоди, аж Драпак не видержав і словами:

— Открой, здесь военні! — перебив нашу балачку.

В хаті зчинився крик. Наказую від хати відступити на деяку віддаль, слідкувати за малими віконцями, чи звідти не падатимуть стріли, або чи не летітиме граната. Сам підпалюю хату, щоб змусити мешканців втікати з неї, при чому може вдасться кого піймати. Хата горить, освітила ліс і хати інших боївкарів. Чекаю, щоб з хати вибігли жінки й діти, бо в нас був наказ — переводити акції так, щоб не потерпіли жінки чи діти. Стріляти починаю аж тоді, коли жінки й діти з тієї хати вийшли.

Всі три боївкарі, що сиділи в тій хаті, враз із горища кидають декілька гранат. Одна з них поранила в груди бойовика Богдана. Троєх наших стрільців відносять його в ліс, а ми далі обстрілюємо сильним вогнем. Але боївкарів не досягли наші кулі, бо там було багато глини. Вони позіскакували в яму від картоплі, вхід прикрили плахтою і сиділи там, аж поки не впав дах.

Тимчасом ми прийняли бій з групою боївкарів, що прийшла в допомогу. Опісля відступили в ліс.

Коли через два тижні я довідався, що ці боївкарі живі й мають тепер кращу зброю, то ще раз дістав дозвіл від зверхників знищити те небезпечне для нас гніздо. Приходилося знищити те скупчення хат, де вони жили й звідки організовували свої акції на наше населення й підпілля. Зі мною пішла вся моя група й кількох стрільців із СКВ в селі Л.

До присілка підходимо від заходу. Від сторони містечка Б. ставимо заставу з кулеметом. Один рій наступає від півночі, а моя група діятиме із заходу та вдарить на присілок від півдня. Кулемет ставимо на краю ліса, щоб кулеметник мав добре обстрілу в напрямі тих боївкарів, що втікатимуть.

Ніч. Впали перші постріли в сутичці з стійковими. Вже горить; заграву видно в лісі, вона відбивається на захмареному небі. Довкола стрілянина. Постріли з рушниць, черги „папашок”, вибухи гранат. Спочатку ворог боронився, але, побачивши, що ми його взяли з двох боків, втік до лісу таки біля носа кулеметникові, використовуючи клуби диму. Частина боївкарів поховалася по криївках, що їх вночі важко відшукати. Тим часом ворог зібрав своїх людей в лісі та почав обстрілювати нас. Збираю хлопців і йду наступом

на ліс. Після п'яти хвилин бою ворог втік в напрямі містечка Б., залишивши декілька вбитих. У нас втрат не було жодних.

Від того часу ворог ще дужче боявся нас. Ходили вже легенди і взаємно лякали себе „страшним доктором парашутистів — Хріном”.

*

Довгождана весна надходила. Соняшні дні, теплі вітри — викликали повстанців на поляни в ліс, на горбки над селом. Вони чекали охоронної зелені, як діти приходу матері.

28 березня зібрався я з групою відходити на село М. В хаті Яня залишився тільки рой. Чумака. Його завдання було залишитися тут на місці й втримувати зв'язки. Йому Бистрий залишив „стрільний кубок” і вісім гранат. Уже надворі щось мені казало повернутися й перестерегти ройового, щоб він часом не бавився цими гранатами. Хлопці вже на подвір'ї. Я вертаюся до хати й наказую йому не рухати „стрільного кубка”, щоб часом не було якого випадку. Повернувшись, іду з хлопцями. Вже вийшовши за село, почув я вибух.

— Ого, вже по Чумакові, — подумав я собі.

Що сил біжу до хати. Тут жахлива картина: кімната знищена, вікна вирвані, подушки, перини рознесло на кусні, виламало піч, піднесло стелю, на шматки розбитий куфер, повно диму й пороху, а на землі лежав чорний, як вугіль, пошматований Чумака. Бідний вояк не послухав мене. Коли я потім докладніше просліджував справу, виявилось, що він вклав одну гранату до „стрільного кубка”, і не знаючи, як її вийняти, натиснув закручену гранату: від неї вибухла решта гранат. Жалко було мені за ним, бо це вже третій ройовий з четвертої чоти, ідейний вояк, — і відійшов так марно через необережність.

На другий день ми поховали його біля бойовика Бойка, на горбку під лісом. Його сестри, ідейні дівчата, зустрічаючи мене, питалися, де брат. Та я завжди скривав правду, кажучи, що він зайнятий роботою. Просили звільнити його на Великодні Свята додому. Та чи прийде він? Не кажу нічого...

*

З весною поправляємо могили друзів. Садимо в головах калину, берізки, обгороджуємо березовими парканцями й залишаємо вільне місце для нових жертв. Хто черговий тут спочине?

Часом, відвідуючи ці могили, в погідні вечорі, тихо співаємо повстанських пісень:

Ой, там під лісом, темним бором,
Там повстанці йдуть
І на руках своїх могутніх
Товариша несуть...

Цю пісню найчастіше співали в сотні к-ра Чорного. Кажали, що це її марш.

І ще:

Гинув стрілець в чистім полі,
Довго він, довго, лежав,
Своїх друзів-товаришів
Довго він, довго благав.
Друзі мої, товариші,
Ви не кидайте мене,
Скоро замкну свої очі,
Ви поховайте мене.
Взяли друзі поховали,
Хрест на могилі стояв.
Вже ні хреста ні могили,
Геть хтось плугами заорав.

І на закінчення старе стрілецьке „Видиш, брате мій...”

*

Вже таяли сніги. Потоками шуміла мутна вода, змішана з кригами льоду. Де-не-де чорніли на полях скиби, дороги повні болота, рови ж, ями й воєнні окопи повні води.

В такі березневі дні переводжу польовий вишкіл своєї групи й одного роя СКВ в лісі, біля села Л. Вправи відбуваються вже тиждень. Хочу приготувати хлопців до боїв. Починаємо вправи завжди в шостій вранці з двогодинною обідовою перервою, а закінчуємо в 18-ій вечора. Під час вишколу кладу найбільшу увагу на бойове розгортання, вибирання вогневих становищ, підбіжки, поставу, маскування, боротьбу в забудованнях, втримування зв'язку в бою, наступ, відступ, співдіяння вогню, словом — на все те, що нам зараз потрібне.

Не пам'ятаю вже дати. Був слітний, березневий день. Десь біля сьомої вранці ми почули постріли в селі Г. На

полях показалися втікачі з коровами, кіньми; перелякані жінки й чоловіки, біжать хто куди: одні до лісу, інші в сусідні села. Червона польська боївка напала на село. Їх багато й кажуть, що вся міліція з сіл В., К., Л., Л. Д. і містечка Б. та інших боївкарських гнізд. Буде їх з 200. Приїхали з тридцятьма підводами, на яких збираються вивозити пограбоване майно. Їм для охорони прийшли 200 чоловік польського війська.

Висилаю розвідувачів, щоб принесли вісті, що діється в селі. Вертаються скоро й оповідають, що там граблять і вбивають наших селян. З ними приходить жінка, що розповідає таке:

В селі поляки грабують все, що їм попаде під руки. Застрілили вже декількох чоловіків, багатьох побили до крові, а тепер прив'язали дев'ятьох до стовпів, а іншим дев'ятьом кажуть бити. Коли ж ці відмовилися, їх побили, відв'язали трьох і казали бити шістьох інших і так на зміну.

— Бій добже, бо як не беньдзеш біл, то це застшеліми. Дай му доброн Україне!

Так приговорюючи, тримали цівки рушниць при головах тих, що били. Деякі скатовані померли при стовпах.

Під час цього оповідання від села долітають до нас крики й зойки.

Збираю хлопців у лаву, переповідаю їм слова жінки й кажу слухати зойків з села.

— Ідемо, хлопці, бити, хоч їх 400, а нас 37?

— Ідемо! — закричали всі гуртом.

До нас долучуються Газда-Орач, Солтис і інші. Маємо два кулемети. Пишу записку до Потапа, щоб його група й СКВ з села Я. наступали з протилежного боку. Гінець на коні поїхав. Ми обвантажуюмо себе гранатами й амуніцією та вирушаємо.

Нашу групу розділяю на три частини: перший рій під командуванням Острове́рха підійде річкою і вдарить на перші хати доли́шнього кінця; друга група зі мною вдарить на лісок, і зайнявши його, піде наступом на середину доли́шнього кінця; третя група з Орачем підсунеться потоком до середини села й там ударить. Беремо тільки половину села, бо не маємо більше сил. Умовлений знак з групою Вони мають вдарити на середину й на горі́шній кінець села.

Враз приїжджає зв'язковий від Потапа, що розминувся з нашим, щоб ми наступали на долішній кінець, а група села Я. наступатиме на долішній і середину. Так то, зовсім незалежно від себе й неумовлено, в нас зродилася одна думка — боронити село. Цим кру'ером передаю ще одну записку, що ми вже наступаємо.

У восьмій вранці ми почали наступ. Ворог безпечний — навіть не поставив стійок. Ми підсунулися на яких 200 метрів і відкрили сильний вогонь з усієї зброї. Островець завзято б'ється за долішні хати, переходить вбрід річку з кригами — вода майже по шию, — а ми за той час опанували лісок. Між червоними поляками зразу замішання: одні втікають до хат між цивільне населення, інші знімають з возів „Максими“, залягають між стосами дров, біля бетонних криниць, за хатами, в ровах, і приймають бій. Ворог сипнув з кулеметів дуже сильним вогнем так, що ми вважали до окопів, повних води, звідки впродовж 15 хвилин ведемо бій, а тоді йдемо в наступ, бо важко лежати в холодній воді. Наш кулеметник Зоряний у двобою знищив ворожого кулеметника; ми вперто просуваємося далі. Наказую кулеметникові постійно змінювати становище, бо коли замовкне наш кулемет, ми програємо. Ворог веде вогонь бодай п'ятнадцять кулеметами. Над річкою в ямах, де селяни брали глину, займаємо становища, а Островець вперто здобуває хату за хатою. Бій тягнеться вже чотири години. Поляки тримаються вперто.

Враз вдарив із своєю групою Орач. Поляки думали, що це їм допомога з села Р. Він навіть брав у поляка шомпола, щоб вибити набій з МП, а потім скопив його. Цей удар, третій з черги на третьому відтинку, спанікував ворога і той почав утікати.

Ідемо наступом. Через кладку перебігають поляки, а ми їх вистрілюємо. Падають у воду, ранені й трупи пливуть водою. У нас усі здорові. Втім на горах від села Я. чути крики „Слава!“ і постріли. Вістка, що село Я. іде на допомогу, пірвала стрільців і ми всі рушили в наступ. Женемо ворога до половини села. Зоряний, не маючи доброго становища, кладе кулемет на плечі Бистрому і б'є навздогін. Населення із сльозами в очах благословить нас. Жінки виносять молоко, бо в кожного спрага, всі ми заболочені і мокрі до нитки. Шістьом господарям біля стовпів ми врятували життя, інші були постріляні.

Тимчасом група з села Я. не вірила в те, що ми вже так далеко погнали поляків; стрільці СКВ відкрили по нас вогонь. Не допомогли умовлені знаки, ні навіть і те, що я зняв із себе сорочку і махав, щоб вони перестали стріляти.

Ми своє зробили. Щоб оминути непорозуміння і жертв можемо тепер відійти.

Ворог мав сімох убитих, 28 пораних. У нас — один ранений в п'яту, із СКВ.

Населення довколишніх сіл переповідає собі перебільшено про втрати ворога та про його паніку.

Від сьогодні ворог на довго не показувався на села. Щоб оправдати свою ганебну втечу, між населенням оповідають, буцімто на село Г. наступало вісім тисяч повстанців. Заалармовані міста Перемишль і Сянік прислали допомогу та охорону ворожим гніздам. На цьому відтинку нашого терену почалась тепер „самостійність”.

Тепер в польських селах зміцнені стійки, день і ніч горять вогнища, кидають до них стрільна, стріляють з ракет, рушниць, кулеметів, щоб нас відстрашувати. Чоловіки від 16 років життя взяли за зброю. Мало хто спить вночі, ночами пересиджують одягнені, майно вивозять за Сян. Те саме з худобою. Дехто втік до міст. В польських селах починаються непорозуміння. Спокійні господарі нарікають на свої червоні боївки, самі підкреслюють, що це ті грабують і вбивають, зачіпають спокійне населення, а тепер вони не можуть спокійно сидіти у своїх селах.

Ми хоч мали шість годин бою, ще мокрі й заболочені, з піснею маршуємо через село Т. до села Я., упоєні перемогою. Зв'язуємося з Потапом в хаті на полі поміж селами Г. і Я., де укладаємо плян відплатної акції увечір в селі Г. на тих, хто допомагав бандитам у їхній роботі в цьому селі.

Ввечорі оточуємо село Г. Стріляємо стільки ж озброєних червоних боївкарів, скільки згинуло наших селян і палимо таке число хат, скільки згоріло наших. Всюди говоримо ясно, що це відплата за напад, за помордованих наших селян, за спалені наші хати і за пограбоване наше майно. Кажемо переказати боївкарям, що від сьогодні за кожне вбивство будемо відплачувати вбивством, за підпал — підпалом.

Боїварське гніздо В., головний організатор цього нападу на село Г., цієї ночі не спало, сподіваючись відплати.

Вже світало, як ми поверталися до села Л. Вояки відчували, як приємно бути оборонцем своїх братів. Такі картини,

що їх ми бачили в цьому бою і після нього, не затираються в пам'яті ніколи.

Ось ми, прогнавши ворога, добігаємо до стовпів, до яких прив'язані селяни. Вони скатовані, закривавлені, з опущеними головами чекають своєї смерті, а тут бачать порятунку. Багнетами розрізуємо шнури й кричимо:

— Брате, ти вже вільний!

Та він не вірить. А потім, усвідомивши собі, що ми його врятували, падає нам до ніг і цілує заболочений чобіт.

Піднімаю його, веду в хату й кажу не робити цього, бо ми сповняємо тільки обов'язок українського вояка. Малі діти та їхня мати не мають слів подяки. Одна дитина дає кусок хліба, друга яйце, а мале кричить: „Неньо наш!”

В руках заболочена зброя, піт і грязюка кусає грудь, печуть очі, а ми дужим кроком маршуємо селом, розприскується болото, а старенькі жінки благословляють нас образами, дають на шию медалики, приговорюючи: „Боже, то Ти їх нам післав!”

Віддаємо пограбоване майно, віддаємо самотні черевики, в яких ходить в зимі ціла родина на зміну, віддаємо останній кусник полотна, яким накривали стіл у свят-вечір; все пограбували були большевицькі наемники, співбудівничі „народної демократії”.

І чи не щастя бути в таку хвилину вояком УПА й бити ворога?

*

Тільки ми рушилися і про нас заговорили села, як прийшла вістка, що біля Красічина чот. Сухий-Крилач побив бандитів. Хтось обстріляв в тому ж часі теж банду з Риботич.

Відважний чотовий, псевдо його, здається, Бук, учитель із Східних земель, побив також бандитів в селі Г. Пізніше він згинув від польського стрільна, що заблукане залетіло в ліс і попало йому просто в груди.

За кілька днів ідемо на засідку між села Т. й В., щоб там побити боївкарів, які переїздитимуть з Войткови до Кузьмини. Земля ще холодна, сира й мокра; ми пролежали цілий день, але ворог тудою не переїздив.

*

Тепер, після цього бою в селі Г., вже ніхто не критикував, чому я набрав так багато стрільців. Зі села Л. забираю до боївки старшого вже віком, але відважного Калину, ро-

дом із Східніх земель, Щупака, що був у польській кінноті, Тополю, з села Л., а з села М. — Бистрого (двоюрідного брата Чміля) та ще одного, що пізніше помер на запалення легень і похований у Брижаві на кладовищі. Похорон цей відбувся величаво, при співучасті цілого відділу й численного населення. Мені випало сказати прощальне слово.

*

Переходячи селами й слідкуючи за ворогом, заходили ми до хат, щоб порозмовляти з селянами й вичути їхні бажання та вияснити наші завдання. Це виглядало ніби „ходження з колядою”, однак таке відвідування кожної по черзі хати давало нам багато: ми пізнавали настрої й думки селян.

*

В селі Л. підняли голову колишні „стшельци” й поліцаї. Вони стали тероризувати українське населення в селах Д. і Г. Кількох місцевих українських селян вони арештували й побили, крім цього вели роз’їздки за рухом нашої групи в селах К. і Т.

Однієї ночі я зустрівся на зборах з громадянами села Л. Вони розповіли мені широко про грабежі й насилля, що їх чинять бандити, та просили мене про охорону.

Прочищуємо село, особливо горішній кінець, і озброєних боївкарів знешкідливуємо. Треба було поспішати, бо село при битім шляху, яким часто проїздить большевицькі машини.

У міжчасі Медвідь, один із найвідважніших, приніс на плечах літунського кулемета, що відчепив від літака. На жаль, ця зброя для нас непридатна, бо набої цього кулемета випалювалися за допомогою електричного струму.

Повертаючись мені трапилася пригода. В бою з большевиками в селі Т. ще 20 вересня минулого року попав мені в спину відламок гранати. Цей відламок тепер підійшов мені під шкіру, сісти не можу. Я попросив санітаря, щоб вийняв мені його. Під час цієї операції несподівано вдарили на нас поляки. Почалася перестрілка; я сам не міг зацепити штанив, бо моя права рука ще безвладна, лівою вхопив ППС, якого цією рукою міг уже тримати й стріляти. І так, тримаючи в руках штани, я мусів взяти участь у бою.

*

Перед Великоднем йдемо відвідати греко-католицького священика в селі Д. Хочемо на власні очі побачити, як по-

грабували те село боївкарі з Мриглода. Майже впродовж цілого березня вони нападали на це село й обчистили його докладно від курей, свиней, худоби, коней, вуликів, збіжжя й одягу.

Довідаюся, що по селах постали самооборонні відділи, школені Пастернаком і к-ром Громенком.

Прийшла Великодня неділя. Наша група, місцеве СКВ та інші повстанці пішли до села К. на Богослужбу. В деякій віддалі від церкви ставляю з двох сторін застави, під церквою стійку і всі входимо до церкви. На душі якось так дивно, святково, хвилинами радісно, а хвилинами сумно. Обличчя мені знаомі. Бачу тут селян також з села В. К., Р. та декілька жінок і дівчат з села К.

Село К. було колись „москвофільське”, але зчасом, завдяки місцевим діячам, національно освідомилось. На весну Запорожець зорганізував СКВ. Він згинув недавно разом з солтисом під час наскоку червоної польської боївки.

Після Богослужби виголошую до населення промову, а стрільці заспівали декілька повстанських пісень. Населення задоволене, що бачило своїх оборонців, і розглядаючись по горах, чи не йде ворог, верталось до хат. Грали воскресні дзвони і пили кудись далеко в лісі їхні радісні тони.

Зустрічаю тут своїх дорогих. Підходить Маруся П. й оповідає про звірства кузьминських боївкарів. Про те, що я пішов у повстанці, вже довідались, але не знають, яке має псевдо. Польські діти били й копали мою маленьку дочку Лілю та питали, де її тато. Бідна дитина, плачучи, відповідала:

— Не бий, я вже тата не маю. Десь пішов, і я не знаю де...

А коли верталася до хати, плакала перед мамою, питаючи її, де тато:

— Чому він не прийде, не оборонить мене? Він певно вже не любить Лілю...

Та мати боялася сказати, що в повстанцях, щоб дитина не виговорилась. Знущання над маленькою дівчинкою повторювалися нераз. Вона поневолі відповідала за свого батька. Та чи дочекається вона його повороту?...

Прощаємось. І знову полями й лісовою стежкою йдемо на село Л. Великодне сонечко цілувало землю; скрізь майоріли строї святково одітих селян.

В хаті Сташка Богданна приготувала спільне свячене для моєї групи та для місцевої молоді. Засідаємо спільно за

гарно накрыті столи й ділимося свяченим яйцем. В родинній атмосфері проходив день.

В самі свята боївкарі теж нападали на села. Сподіючись, що нападуть на село К., ідемо на його оборону. Але ворог не прийшов.

На другий день Великодніх Свят відвідуємо батька поляглого Запорожця. Вступаємо теж до місцевого пароха. Він запитує, що йому робити, чекає дня, коли боївкарі прийдуть його вбити. До Кузьмини вже боїться йти відправляти Богослужбу, бо місцеві поляки плянують відібрати церкву.

На третій день ідемо відвідати нашу стареньку „маму”, господиню Кулакову, що чекає зі свяченим. Та не побули ми й години, як уже просить Гриць, намовляє до себе Щурко, переконає Попович, і шепче Ганнуся. Ідемо до всіх. Заспіваємо їм „Христос Воскрес”, а після полудня йдемо до села Д., де нас теж чекають.

Кінець червоних боївкарських гнізд

В першій половині березня 1945 року квартирую з моїм відділом в селі Л. Одного ранку приходить до мене Пастернак-Старий з повідомленням, щоб я негайно зголосився в к-ра Коника. Вістка ця була для мене несподівана. Командира Коника в терені ми всі любили, шанували й поважали за його тактовність, дружність, скромність і чесність.

Скоро поправляю на собі одяг, заходжу в хату, зголошуюся. Командир скоро встав, підійшов до мене, легко подав руку, щоб не вразити моїх згоїн, і попросив сідати. В хаті не було нікого.

— Тепер може закуримо, — каже командир.

— З охотою, якщо можна.

— Але я не маю що, — каже командир.

Витягаю свою тютюнярку й прошу закурити. Він наперед зробив цигарку мені, подав, а опісля сам закурив. Кіл - ця диму котилися по столі і пішли кудись під полицю. Обличчя командира споважніло, він поправив рукою рудий вус, подумав хвилину і сказав, чому мене прикликав.

Йшлося про червоне боївкарське село Борівницю. Там квартирувала озброєна банда Слепого, складена з усього боєздатного елементу цього села. Боївка ця чинила жахливі вбивства серед невинного населення, палила українські села, була винна смерті сотень катованих людей.

Борівниця була військово укріплена. Положена між лісами, вона була обведена окопами, з бункрами в середині, з високими обсерваційними вежами. Твердиня ряного шовінізму між Бірчею, Дубецьком і Сяноком. За нашими інформаціями, збройні сили цього села склалися з спецбоївки — 30 чоловік, МО — 70 чоловік і біля триста чоловік мужви. Село мало яких 40 кулеметів, легких і важких, міномети, багато амуніції й гранат. Тут під час розвалу Польщі роззброївся один польський полк, а командири цього полку передали всю зброю місцевим полякам. Ті виявилися дуже войовничі і ще за німецької окупації зробили спільно з боївкою з Делягови наскок на українську поліцію в Явірнику Руськім.

Тепер командантом тієї боївки був большевицький партизан Слепий. З приходом сюди большевиків і польсько-большевицької влади боївка Слепого вславилася багатьома терористично-грабунковими нападами на довколишні наші села.

— Командування частин УПА Перемищини, — заявив мені командир Коник, — дало наказ поробити найрішучіші заходи для втримання ладу й спокою. Одним із заходів у тому напрямі має бути роззброєння цієї грабіжницької боївки в Борівниці.

Командир Коник доручив мені випрацювати план операції разом з командиром Громенком і назначив мене командиром цієї акції. Я відмовлявся від цього, вказуючи на те, що Громенко сотенний, а я тільки чотовий. Коник заявив мені на це, що хоче дати мені нагоду набрати досвіду в командуванні більшими операціями і що він під час бою буде разом зі мною.

Щоб виконати це завдання я мав дістати під своє командування всі охоронні відділи Перемищини — яких 60 чоловік, сотню СКВ Громенка, сотню СКВ Зруба і чоту СКВ Орського під командуванням Ластівки. Всіх — близько 300 чоловік. Моє перше завдання — підготувати відділи, призначені для цієї акції, до бою серед забудовань, бо що до бою дійде, було ясне. Командир Коник, бажаючи поділитися зі мною своїм досвідом, переповів мені один свій бій, що його він звів був в одному малому містечку.

Діставши докладні інструкції від Коника, я відійшов. Коник побажав мені успіху, а коли я вже відкривав двері, він ще докинув:

— Докладіть усіх зусиль, щоб справа вийшла добре.

Іду накормити наші коні. По дорозі ще раз роздумую над відношенням командира Коника до своїх підчинених. Він своєю поведінкою уміє загри́ти душу, вміє приготувити до завдань. Задля своєї скромности й культурного відношення командир Коник був у наших очах авторитетом.

Коні вже готові. Сідаю зі стрільцем Гордим, і наші коні чвалом побігли по лісовій стежці. Тримаємо відстань, часто треба нахиляти голову, щоб не дістати гіллякою по очах. Коні йдуть, форкаючи весело. Стиха підспівуємо собі: „Зав-

тра в далеку дорогу коня свого осідлаю, кріса закину на плечі..." В пляні їхати почерез села Б., Л., Ж. до села Я.

В селі Я. грають бубни, музика, — весілля. Це знак, що спокійно й безпечно. Але оповідали мені знайомі селяни, що тому декілька днів був тут напад червоної польської боївки з села Делягови, але к-р Громенко відбив цей напад вогнем мінометів. Натомість від Борівниці вже від кількох днів не було ворожих дій.

Зустрічаю сотенного Громенка. Пропоную відійти кудись за село, щоб там свобідно з'ясувати завдання, поставлені нам к-ром Коником. З нами йдуть: чотовий СКВ Залізник, чотовий Чайка і стрілець Сокіл, що опісля став чотовим у сотні Громенка.

Самому Громенкові переповідаю наказ. Щоб обговорити положення Громенко прикликає ще декількох чотових, що добре знають місцевість. Підсуваємося дорогою, що веде на Ясенів, і зоримо Борівницю. Бачимо вежу, зорця, а в окопах важкий кулемет на становищі. Уважно розглядаємось, щоб нас не запримітили. В рові орієнтуємо карту й починаємо складати плян дії. Чот. Залізник, що був тут колись гайовим і знає всі ліси, підходи, потоки, стежки, горбки, дороги, — докладно нас орієнтує в місцевості.

Тут ми домовилися, що Громенко з двома чотами СКВ і з охоронним відділом IV-го району роззброюватиме присілок Чехи, а я із своїми силами (охоронні відділи III-го, IV-го і I-го районів, СКВ Зруба і СКВ Ластівки) піду на головний центр села Чорний Потік. Про час нашої акції ми домовились на 21-е квітня, година третя вранці. Початок — біла ракета й вибухи мінометних стрілен. Він собі докладно занотовує умовлені знаки, клички, час, підхід, відхід, наказ проводу тощо.

Після того вертаємося до села, де мені оповідають про підземний Явірник. В наслідок диких нападів червоно-польських боївок ціле село має криївки під землею. На випадок тривоги здоровий елемент, якщо не вспе втекти до лісу, іде під землю, де заховане також всяке майно. Ще гірше, як у татарське лихоліття.

Чот. Сокіл запрошує мене після „войни" на весілля. Він незабаром женитиметься.

Прощаю друзів, сідаємо на коні і „гейже, в дорогу, у ясну путь..." По дорозі я рішився таки сам підсунутися лі-

сами над село Борівницю з протилежного боку. Хоч ліс має очі і вуха, але він наш батько. Лишаємо коні в гущаку, наставляю компас і прямуємо на обраний пункт. Після одно-годинного маршу я натрапив на вал буків та ялиць, безладно на себе позвалюваних. Це ворожі барикади. Значить, скрай уже близько. Деревя по підсихали, тріщать і, якби хто вночі надходив, цей тріск алярмуватиме стійкових. Ліворуч і праворуч від мене недалеко від хат — окопи. Між костелом та кількома хатами під лісом долина без окопів. Направо горбок, на якому нам добре буде стояти і звідти керувати боєм; бою бо не оминати. Розглянувшись, зникаю, бо йде ворожа стежа. Сідаємо і чвалом женемо до села.

В хаті Яня перерисовую шкiц і йду до к-ра Коники. Переповідаю йому розмову з Громенком і показую шкiц. Докладно розповідаю про цілий плян дії.

Після того, як його одобрих командир, кличу до себе ст. бул. Зруба, чот. Ластівку, ком. Островерха й передаю їм накази. Чот. Чайка наказ уже отримав.

19 квітня маленьке, убоге, положене серед лісів, село Л., що було однією з головних баз підпілля Бірчанщини, гостило багатьох повстанців. З усіх сторін надходили підвідділи й групи. Одні квартирують на Підлиссі, другі в селі. Є тут декілька командирів, провідників підпілля, референтів.

Серед стрілецького руху і приготування: сортують зброю, амуніцію, контролюють гранати та все чистять. Вони знають, що буде бій, але де, не здогадуються.

Село ще не бачило стільки повстанців. Нові обличчя зацікавили людей, але ніхто не ставить запитань. Село без винятків було з нами. Не зламали його ворожі напади, грабежі, катування й розстріли. Вони ще більше переконали, що єдиною обороною українського населення є наша збройна сила. Щиро допомагали селяни повстанцям, ділилися останнім куснем хліба, останньою картоплиною. Раділи нашою прихильністю в селі, силою, успіхами, боліли нашими жертвами й невдачами. Дівчата віддано піклувалися раненими, ходили на розвідку, латали й прали білизну, варили повстанцям їсти. Господарі стояли на стійках вдень і вночі, як було треба — то й зі зброєю в руках. Коли її хтось не мав, то це було для нього соромом. Жінка виганяла чоловіка з хати, щоб постарав собі рушницю й допомагав повстанцям.

20 квітня після полудня вирушаємо. Падає дощ, під ногами грукать. Переходимо Липу, на Буковину. Вечоріє. Десь

біля півночі підсуваємося лісом в напрямі Борівниці. Всі йдуть мовчки, чути тільки скорий віддих, скрипіт кулеметів та тріскіт гілок під ногами. Веде чот. Залізник, що добре знає місцевість. Біля мене к-р Коник, провідник місцевого підпілля Старий, кількох людей з відділу охорони. Темрява така, що хоч око виколи. Ідемо навмання лісами, світла світити не можна, бо близько ворог та його підслухи. Дощ падає щораз більший. Ми промокли до нитки.

Біля третьої, після невеличкого блукання приходимо на вихідний пункт. В укріпленому польському селі тихо, навіть собаки не гавкають. Лінії розгорнуті, кожен знає свій напрям. Ще раз пригадую строгий наказ: не стріляти до незброєних, перепускати жінок, дітей і стариків за лінію бою, на випадок пожеги випускати худобу й коні.

На Чехах блиснула умовлена ракета, а в ворожих окопах стали розриватися мінометні стрільна. Почався бій. На відтинку Островерха йде справно. Видно, що добре йде Зрубів. Лиш к-р Чайка довго б'ється біля декількох хат. Там сильний спротив ворога.

Ми стоїмо на краю ліса. К-р Коник мовчки придивляється. На відтинку к-ра Островерха починається бій, щораз більший та запекліший. Я хочу йти туди. Та Коник каже мені вчитися бути командиром: до кінця бути на командному пункті й тримати постійний зв'язок за допомогою вістових.

Декількох переляканих, озброєних боївкарів біжать просто на нашу охорону, але їх скоро роззброюють. Коник стоїть зі мною біля групи сосон. Я пропоную перейти в тінь великої ялиці. Тільки ми прилякнули біля неї, як ті три сосни, де ми перед хвилиною стояли, перетяла довга черга ворожого кулемета.

Несуть раненого Бистрого, ведуть раненого чот. Островерха. Він натрапив на найсильнішу ворожу групу. Згинув наш зв'язковий із СКВ: його псевда не пам'ятаю, але походив він з присілка села Брижави - Воля. Висилаю зв'язкового до к-ра Зруба зв'язатися з групою Островерха й атакувати ворога в потоці. В допомогу групі Островерха, командування якою перебрав Петя, посилаю один рій з нашої охорони.

Кругом чути вибухи гранат, мін, муніції, де-не-де горять хати. Кипить бій на відтинку чот. Чайки. Чота Ластівки спрямовує вогонь за боївкарями, що втікають. Біля костела во-

рог ставить завзятий спротив. Бій іде вже півтора години. На деяких відтинках починає стихати. Прибігають зв'язкові і зголошують, що після важкого бою вдалося здобути лісничівку. Бандит Слепий втік. Частина ворога прорвалася з-під костела в сторону Чертежа. З потока, де вела бій група Острроверха, частина ворога прорвалася в ліс недалеко від нас. Ще йдуть поодинокі групові бої з розбитками, здобуваються підвали й окопи.

В шостій вистрілюю ракету. На збірному пункті роблю перегляд людей. Посилаю Драпака по підводи, щоб забрати наших убитих і ранених. Довідаюся, що під час бою всі довколишні наші села вийшли на поля з церковними процесіями, хоругвами й хрестами, дякуючи Богу за звільнення від цього боївкарського кубла, і бажаючи Його, щоб ми без жертв закінчили діло.

Складаю звіт к-рові Коникові. Він у кількох словах складає воякам подяку від Командування Округи та коротко пояснює вагу нашої дії. Я був задоволений, що наші СКВ, скріплені вояками УПА, виконали як слід поставлене їм завдання. Наше населення бодай на деякий час матиме спокій від терору й грабежів.

Разом з підводами, що забрали убитих і ранених, привезено харчі для повстанців, що ними щедро обдарували нас довколишні селяни.

Розгром насильнішої червоної польської терористично-грабіжницької боївки Бірчанщини викликав переполюх серед ворожих шовіністичних елементів. Відділи польського війська, що прибули на другий день на місце бою, навіть не пробували йти за нами. Вони тільки забрали все населення Борівниці з собою. Покинув цю околицю теж ватажок розбійницького кубла Слепий. Вирятувавшись з бою в Борівниці, він заквартирував в одній хаті під лісом біля села Липи. Про це довідався один наш охоронний відділ, зробив там облаву, але й тут йому вдалося втекти з-під граду куль. Оповідали опісля, що Слепий подався до Перемишля, де zorganizував нову терористичну боївку, і з нею далі нападав на мирні українські села.

Борівниця опустіла, село заросло буйними травами, а ліси Борівниці стали від того часу головною базою для наших підвідділів і бойових груп. Тут будувалися криївки й магазини. Під час жнив появилися були озброєні ворожі

групи, що хотіли зібрати з піль збіжжя, але воно вже було зібране тими родинами, що їх поляки прогнали з-за Сяну.

Чот. Острове́рх відходить до села Л. на лікування; ним опікуються Богданна й Калина. Від ран умирає Бистрий II зі села Маляви. Йому влаштували величавий похорон при співучасті багатьох повстанців і підпільних властей району. Це вже третій з черги повсталець спочив на віки на нашому цвинтаріку, що на горбочку під лісом, над селом.

*

Ще заки зліквідовано боївкарів у Борівниці, мені довелося розправитися з червоними польськими боївками з Сянока й Мриглода, що систематично грабили і тероризували населення на Добрій. Ночами підсувалися на присілок Річку, Симовицю й на частину села над Сяном. Роблю нераз засідки ночами, але не довелося зустрітися з ворогом. Шукаю його між хатами, по стежках, підслухую, де гавкають собаки, де блимають світла, чути тупіт чобіт, чи не видно підозрілих тіней.

Врешті 10 червня отримую вістку, що на селах появилася боївка силою в 30 чоловік. Беру охоронний відділ під командуванням Чміля і два підвідділи СКВ: одним командує Острове́рх, а другим Сірко. Маршуємо по через присілок Русічку, опісля йдемо потоком, щоб замкнути дорогу ворогові, що пішов за Магуру. Розвідка доносить, що одна група боївкарів пішла на присілок Добрянку, а друга на присілок Симовицю. Я йду над Сян біля хати Чайковського, де був брід. Тудою Острове́рх має витіснювати ворога з Добрянки, а Сірко з Симовиці. Незабаром Сірко повідомляє, що боївкарі в селі і він робить засідку біля церкви.

В одинадцятій цілій відділ ворога сходить з гори на оболоння, і запримітивши СКВ, починає відступати. Відкриваємо вогонь з віддалі 300 м. Ворог відбивається двома кулеметами. Йдемо в наступ. Декількох червоних польських терористів накидають на себе селянський одяг і спішно втікають. Ці хитрощі їм вдаються, бо ми певні, що це втікають селяни й тому по них не стріляємо. На горі між Доброю Шляхетською та Рустикальною приходить до двогодинного бою. Беру ворога в кільце й розбиваю.

Найбільше клопоту було з капралом Неничем, родом з Бережанщини, що командував цією боївкарською групою і дуже хоробро бився. Охороняючи відступ кількох своїх по-

ранених товаришів, що покинувши зброю, втікали, зайняв він одну яму, плечима обперся об беріг і сам один відбивався гранатами й кулеметом. Наші гранати він зручно відкидав нам назад, — розрив однієї з них поранив мене в лице. В мене це вже з черги п'ята близна. Одну таку його гранату зловив Бистрий на лету і відкинув йому назад. Від розриву цієї ж власної гранати Ненич і згинув.

Ще перед смертю вспів він вистрелити червону ракету. Мабуть, цим прикликав собі допомогу. Але коли ми відійшли на село Л., замість допомоги боївкарям, на наше місце з чотою прийшов Островерх. Він зустрівся тут із польською залогою з Мриглода, що заалармована ракетою, саме приходила на відсіч. Островерх із своїм відділом заскочив її саме в часі, як вона переходила річку Сян. Діставши вогонь, вони вернулися до Мриглода.

Від цього часу грабежі в Добрій припинилися. Коли ворог приходив, то із вдсятеро більшою силою і вже як правило не грабував і скоро покидав села.

*

Одного разу роблю польові вправи з місцевим СКВ та із своїм охороним відділом в лісі між селами Л. Г., Л. й Г. Всіх вояків около п'ятдесят. Прибігає дівчина і зголошує, що до села Л. Г. приїхав ворог, яка сотня зі сіл Войткова, Кузьмина і з Бірчі, а з ними одна чота польського війська. Переводять арешти, б'ють і грабують людей. З награбованим майном і з арештованим мають їхати — одні на Тростянець, а другі на Бірчу.

Мені не можливо було йти просто на відсіч села Л. Г., бо довкруги відкритий терен. Тому роблю засідку між селом Л. Г. та К. Бачимо, їдуть ворожі кінні стежі. Їх пропускаємо. Далі їде декілька підвод, а на возах повно чоловіків, одягнених у цивільне. Зброї не видно ніякої. Мені ясно, що це хитрощі ворога, який в цей спосіб маскується. Даю умовлений знак — піяння півня, щоб відкрити вогонь. Тимчасом стрілець Дуб зі села Л. крикнув:

— Не стріляти! Це цивільні.

Зdezорієнтований СКВ не стріляє, і тільки мій відділ відкрив вогонь. Бачимо, що „мирні цивілі” вхопили заховану зброю й кинулися до недалекого потоку. Тоді й СКВ відкрив вогонь, але вже було запізно. Ворог мав тільки де-

кількох ранених. Ідемо за ним в погоню аж над село Р.: відбили все пограбоване майно й арештованих українців та йдемо прогнати другу банду. На село вдаряє Островерх, а я забігаю річкою, щоб замкнути відступ. Та ворог панічно втікає без бою, залишивши навіть підводу з декількома кулеметами.

Населення раділо, що ми віддали пограбовані речі, арештовані ж невинні селяни не мали слів подяки.

„Повстанська республіка“

В наслідок отих декількох розгромів ворожих боївок, а саме в Грозьовій, Добрій, Борівниці, Ліщаві, — увесь простір над Сяном, почавши від села Залужжя аж по Перемишль, — був звільнений з-під контролю „демократичної Польщі“. Дійшло до того, що почавши від сіл: Воля Крецівська, Добра, Улюч, Грушівка, Яблониця, Володж, Селиська, П'яtkова, Іскань — аж по Купну, Рокшиці і далі — Горовичі — стояли наші стійки, що контролювали рух населення й берегли кордонів повстанської „республіки“. Кожен, хто потребував перейти цей кордон, мусів мати дозвіл від місцевого повстанського проводу.

Рівнобіжно з нашими „прикордонними“ стійками повинили службу теж і польські застави. З ними часто доходило до сутичок і перестрілок. Після цього, як місцеві грабіжницько-терористичні боївки були розгромлені, місцевий підпільний провід видав декілька пропагандивних брошур для польського населення, в яких звернув увагу польському підпіллю на шкідливу політику поляків супроти українського населення. Дійшло до того, що клітини польської Армії Крайової, а зокрема НСЗ, почали преговори. Одним із наслідків цих преговорів був дозвіл переходити через нашу територію членам польського підпілля під нашим наглядом.

Тому, що польські боївки прогнали частину нашого населення з-за Сяну на нашу територію, а частину вимордували, ми були примушені передати цим вигнанцям і втікачам з-за Сяну господарства поляків, що їх ми у відплату виселили за Сян. Допомогу діставали також господарства, що в наслідок польських нападів були попалені чи пограбовані. Населення, що обробляло наділену землю, давало з вдячності частину зібраних плодів повстанцям і підпіллю.

В терені зорганізовано систему постачання. Встановлено постійні приділи харчування. Навіть проїзжі — кіньми, підводами, чи роверами — повстанці отримували на приділові картки з магазинів харчі й інші предмети щоденного вжитку. Посталя наші малі фабрики, що виробляли: тютюн з етикетками УПА, цигарки, пасту, мило й шкіру. Селяни ви-

варювали сіль, робили мазила до обуви, зброї й возів. Працювали швальні білизни, мундирів, взуття, робітні скарпеток, панчіх, рукавиць, шаликів, светерів, бандажів, рушників тощо.

Скрізь відбувалися військові вишколи, не тільки молоді, але й усієї мужви. Багато праці вкладає Пастернак-Старий, командири — Громенко, Зруб, Кер-Орський, Криlach, Ластівка, Бурлака й інші. Всі — під умілим командуванням к-ра Коники.

Відбуваються санітарні вишколи дівчат під проводом Скали й Богданни. Богданна веде в терені три аптеки. Абсолютівки санітарних курсів стають санітарками по „кущах” та санітарних пунктах, де лікувалися ранені вояки УПА, СКВ й інші. Наші лікарі й санітарі піклуються й цивільним населенням. Скала й Тарас перевели низку операцій. Жінки збирають зілля, що з нього фармацевт Нехрист, Богданна й Орест виробляють лікарства.

Відбулося тоді в нас і багато весіль: серед цивільного населення і серед повстанців багатьох одружилось в цей тривожний час. Одружування повстанців з місцевими дівчатами дуже скріпили зв'язок між нашими кадрами й селом. Це був ще один вузол, що зв'язував Перемищину в один моноліт.

Працюють кузні й слюсарні, де направляють зброю, доробляють потрібні частини. Проводиться збірка всієї зброї і амуніції. Ведеться облік українського й польського населення. Вся мужва, спосібна носити зброю, — зареєстрована. По селах відбуваються пописи хорів та театральних гуртків.

Діти роблять собі дерев'яні рушниці, кулемети, пістолі, граються в військо: відбувають вправи, назначують собі чоттових, сотенних. Врік пізніше підлітки Перемищини створили навіть свою сотню, і їхній сотенний зустрічався зі справжніми сотенними УПА: Бурлакою, Криlachем, Ластівкою, Громенком. Про цю сотню підлітків повинні ближче написати люди, що залишилися в Перемищині, бо я незабаром відійшов на Лемківщину.

*

22 квітня, в неділю, кузьминська боївка напала на присілок Лазки. Обстрілявши одну хату, вбила стрільця з СКВ й піймала одного раненого. Від того часу цікавлюся тією боївкою й ходжу на засідку на село Розпуття. Щоб заманити

ворога наказую порвати телефонні дроти, розраховуючи на те, що телефоністи прийдуть їх направляти під охороною цієї боївки. Тимчасом не прийшли боївкарі, а тільки одні телефоністи, озброєні рушницями. То ж не розконспіруємося й чекаємо далі.

Одного дня наші стійки арештували на дорозі до села К. молоду, по-міському одягнену жінку. Рона оповідала, що йде з села Тиряві до своєї тітки, кравчині в селі К. Названа кравчиня підтвердила оповідання арештованої, але сусіди заперечили, нібито ця кравчиня має свояків у Тиряві. Я набрав переконання, що ця жінка це розвідниця польського підпілля, з яким тоді ми ще були на війсьній стопі; дехто пропонував її звільнити.

Рішаюся зробити одну спробу. Саме з ліса приїхав побитий поляками старший булавний Зруб. Його вигляд, зокрема шапка-рогатівка на голові, могли робити враження, що він поляк. То ж у сусідній кімнаті роблю з ним „допит“, „б'ю“, він стогне, опісля ж кидаю його зв'язаного до кімнати, де була ця жінка. Тут вони розговорились, вона його розв'язала і через добу вони плянують втечу. Вона свято повірила, що він — зловлений нами „плютоновий“ АК. Обіцяє багато розказати, коли будуть за селом. Втікають. У лісі вона признається, що вона зв'язкова АК Сянік—Перемишль, знає всі зв'язкові пункти, багато членів АК в Сяноці, Лішній, Тиряві, Розпутті, Кузьміні, Бірчі й Перемишлі. Сюди вона прийшла розвідати наші сили. Подає клочки, а тоді Зруб її арештовує й приводить назад до мене.

Тепер вона вже все розказала: подала схему організації, систему зв'язків, кличок, перспективи їх роботи тощо. Оповіла, що була в німецьких, большевицьких руках, але ніде не зрадилася. Під найбільшими тортурами нічого не була б зрадила, а тепер говорить тому, що сама себе видала. Списую протоколи й відсилаю „догори“.

Із зізнань цієї розвідниці довідалися ми, що деякі польські підпільні клітини ставляли собі за завдання разом із червоними боївкарями винищувати наших людей. Тисячі наших хлопців і дівчат, — згідно з її зізнаннями, — що верталися з роботи в Німеччині з українськими документами, були за Сяном вимордовувані. Для заохоти до цього діла дозволено було бандитам забирати все майно, знайдене при замордованих. Ці факти підтвердили нам також українці, що продісталися на наш терен за допомогою польських до-

кументів, які вони виробили собі були в польському Червоному Хресті в Кракові, Катовицях і Ченстохові.

*

Від деякого часу на нашому терені стали нашим селянам пропадати корови й коні. З відомостей виходило, що в усіх тих кражах є одна система та що за нею скривається добре зорганізована „шайка” злодіїв. Заходжу до села К., до однієї хати при дорозі й роблю там із хлопцями засідку. Однієї ночі запримічуємо в полі поміж хатами підозрілі тіні. Йдемо слідом за ними, залягаємо в саді й бачимо, як якісь люди підкрадаються до стаїні. За деякий час ведуть корову. Тоді ми їх оточуємо й ловимо трьох озброєних мешканців цього ж села. Двох з-поміж них поляки, один українець — Швайлик. Від них ми довідалися, що в терені поміж Сяноком і Перемишлем почерез Кузьмину й Бірчу діє злочинська сітка, зорганізована на зразок підпільної організації. У склад цієї „шайки”, що мала свої зв'язки, штафетні лінії, стрічні пункти, клички, увіходили поляки з МО, і то майже з усіх станиць на нашому терені. Вони потайки перед більшовиками й УВП транспортували худобу, коні, що їх пограбували або покрали в українських селах. До цієї роботи вони притягли теж трьох українців із села Крецова.

*

Одного вечора збираю чоту СКВ і свій відділ та лісами підсуваюся до села Кузьмини, щоб перевірити, чи польська більшість в цьому селі не кривдить місцевих українців. Між селами Кузьмина — Розпуття біля млина перетинаємо телефонні дроти й правим берегом потоку підсуваємося над село. Під час переходу густою смережиною котромусь із вояків СКВ дзенькнув диск. В лісі був ворожий підслух, що пострілами заалармував село. Ми пристанули напроти школи між Халупками й Мацуговою. Ворог, заалармований, зайняв окопи здовж села й почав стріляти в нашу сторону. Йдемо лісом стрілецьким гусаком і витолочуємо широку стежку. На ялиці чіпляю картку з написом: „Ми приходили перевірити, чи не діється кривда українцям. Перестерігаємо останній раз — перестати переслідувати місцевих господарів-українців, бо вас знищимо. Кара чекала б вас уже цієї ночі, але вас випросили місцеві українці.”

Далі маршуємо на село Л., щоб і там перевірити, як відносяться місцеві поляки до українців. Місцеві українці

нас впевнили, що боївкарі трохи перестали їх переслідувати. Статочніші господарі-поляки дбали про те, щоб інші не кривдили українців, ба навіть ставали в їхній обороні.

Наша поява над селом підбадьорила українське населення, а на ворожих шовіністів подіяла як пересторога.

*

Одного погідного травневого дня рій СКВ квартирував у двох хатах, що на скраї ліса на Брижівськiм. Як ці хати називалися, вже не пам'ятаю. Вони лежать між присілками Ропи, Воля та селом Л.-Д. Ми саме квартирували на горбочку біля нашого цвинтарика. Враз біля хат почалася сильна стрілянина. Значить, наскакує ворог. Бігти на допомогу пізно, бо ж треба пройти лісом яких два кілометри. Тож кажу кулеметникові вистрілити декілька черг із кулемета в напрямі, звідки приблизно стріляє ворог. Опісля обережно посуваємося до хат. Перелякані господарі оповідають нам, що лісом підійшли яких сорок польських вояків і обстріляли кулеметним вогнем хати. Рій СКВ, що перебував тоді на цьому місці, заліг в одній стайні й сів у сіднях та почав відбиватися. Та поляки втекли, коли позаду себе почули черги нашого кулемета. Хто так притомно командував роєм СКВ, вже не пам'ятаю. Поляки мали одного вбитого й одного пораненого.

*

Сотня к-ра Бурлаки входила у склад куреня к-ра Рена, що перебував на Лемківщині. Під час переходу фронту його сотня нараховувала понад 200 бійців. Чотами командували чот. Левко, чот. Бартель і чот. Омелько. Всіх хворих, раних, поморожених здемобілізовано. З весною 1945 р. Бурлака перейшов з Лемківщини в Перемишину. З ним прийшли чотові Ванька, Левко й Бартель. Коли Бурлака став районним „оргмобом”, найкраща чота з Бартелем перейшла в район к-ра Громенка, таборувала в Борівницьких лісах і там будувала криївки.

Тоді ж к-рові Громенкові трапилася прикра пригода. Одна його чота сиділа під час облави польського війська в криївці, виставивши стійку. Коли підійшла ворожа розстрільна, стійковий побіг до криївки, а за ним — поляки. Заскочені стрільці дали себе витягти живцем із землянки. Тільки двох пострілялися чи то розірвали себе гранатами, не

хотячи попасти ворогові в руки. Двох інших відбивалися дуже хоробро, один застрелив польського поручника, а коли поляки засипали їх гранатами, він заховався серед поляглих і вдавав неживого. Він один з-поміж 22 стрільців врятувався і склав із цієї події звіт.

З того часу прийшла інструкція більшим відділам не ховатися перед облогами, і тільки з боєм пробиватися крізь ворожі розстрільні.

Що сталося з полоненими вояками, не знаю. В Ряшеві бачило їх польське населення, як їх з пов'язаними дротом руками вели до тюрми.

*

Моїм бажанням було поставити охоронні відділи району на високому ідейному та бойовому рівні. Більшість бойовиків знала мене з УПА, а інших же я пізнав уже під час теренової роботи. Я серед них втішався доброю опінією, тому й вірив, що моя робота увінчається добрим вислідом.

Стан відділів, що їх я вишколював такий: перший район — 12 чоловік, командиром — Сокіл. Він добрий вояк, був декілька років у німецькій армії, досвідчений. Кілька разів до того часу він переходив большевицький кордон і при переході втратив тільки одного стрільця Серну. Сам Сокіл згинув в Доборомильщині під час наскоку большевиків вже в 1948 р.

Другий район мав 14 чоловік. Командиром був Орел зі села Тисови. Він пізніше — в 1946 або 1947 р. — попав у руки полякам і став одним із найшкідливіших провокаторів.

Третій район налічував 21 чоловіка охорони. Командував ним незвичайно відважний та ідейний підстаршина, опісля чотовий УПА Островерх. Островерх згинув у бою з большевиками 18 серпня 1948 р. біля села Недільної*)

Четвертий район обслуговували десять чоловік, якими командував Біс. Був це старий партизан, що передше воював на Волині. У своєму терені він завів зразковий лад; безпека в нього була найкраща. Він опісля командував на Лемківщині, а в 1947 р. перейшов знову на Волинь.

П'ятий район мав вісім чоловік; прізвища командира охоронного відділу вже не пригадую собі. Пам'ятаю тільки,

*) Спогади Островерха, опрацьовані вістуном Тетяною, появляться в наступному видавництві наступним випуском.

що я додав йому ще шістьох стрільців так, що цей відділ мав остаточно 14 чоловік.

Значить, я мав за завдання вишколювати в моєму терені п'ять груп теренової охорони, разом 71 бойовика, під командуванням п'ятьох командирів. Найкращий елемент був у першому районі. Найбойовіший і найкраще вишколений у третьому. В четвертому районі працювали несистематично. Найслабший був охоронний відділ п'ятого району.

2 червня сідаю на свого коника й їду в четвертий район зробити відправу та перевести триденні вправи з тамошнім охоронним відділом. Їду почерез борівницький ліс. Селянки із села Б., побачивши мене, радіють, бо самі боялися бути в полі. Колись небезпечна для нашого населення Борівниця тепер глуха: село заросло буйними травами, бур'яном, будяками й кропивою. Вітер вряди-годи заносить сопухом від непохованих ще з часу бою ворожих трупів.

В лісі зустрічаю чоту УПА. На заставі самі наддніпрянці. Хлопці тужать за своїми сторонами. Просять, щоб їм розповісти „щось із політики” й питають, чи не могли б вони перейти на Схід. Після двох тижнів п'яток їх таки вибралася туди із зброєю в руках. Охоронний відділ зустрічаю в селі В. В. Тут я зустрів і референта безпеки Аркадія, що на попередньому генеральному вишколі виступав під псевдом „Борис”. Вдень проводжу вправи, а над вечір Аркадій, Біс і я їдемо верхи на конях навмання полями й лісами. Хочу пізнати околицю, може, це мені пригодиться. Тішить мене, що набираю сил у пальцях правої руки. Конем беру перешкоди, скачу почерез паркани й дроти, а за мною Аркадій і Біс. На високій горі бачу великий березовий хрест, а біля нього стрілецькі могилки. Так переїжджаємо села Я. і П., та повертаємось назад до відділу.

Однієї ночі їдемо перевірити наші стійки „на кордоні”. Кілометр перед селом С. стоїть наша „рогачка”, а в куцах наші стійки. Польських стійок невидно. Вертаючись, заходимо до села В., заможного, з кількома мурованими дворами. Заходимо до читальні послухати проби хору, що під охороною нашої зброї спокійно веде свою працю.

5 червня вранці їдемо здовж „кордону”. Від села Невістки посипався на нас кулеметний вогонь. Прилягаємо, опісля беремо коні й потоком виїжджаємо на гору. Посилаємо по охоронний відділ і відкриваємо кулеметний вогонь по

селі. Підвечір дівчина принесла звідти від місцевих поляків листа, в якому вони просять більш не стріляти, бо вони обіцяють нас більш не чіпати.

По трьох днях вишколу вертаюся до села Л. До мене звертається Марічка з проханням, щоб я навчив дівчат з дівочої підпільної мережі володіти зброєю. В місцевій школі зібралось їх тридцять і очікують мене.

8—11 червня переводжу вишкіл. Мене дуже мило вразила пильність, обов'язковість і карність дівчат. Військова справа заінтересувала їх так, що при кожній нагоді, під час перерви, ввечорі при ватрі обступають мене й засипують запитаннями.

Для заправи переводжу польові вправи під час дощу. Я думав, що дощ, болото, роса, покалічені пальці від гострих трав, будяків, подерті по кущах тернини руки й ноги, заболочення і втома викличе в них зневіру. Тимчасом всі вони як одна витримали пробу знаменито.

Володіння зброєю, таємниці різного роду пістолів, рушниць, десятизарядок, кулеметів розкриваю їм з допомогою кількох стрільців із охоронного відділу: ті розбирають зброю, бо я своїми руками цього сам робити ще не можу.

Однієї ночі провіряю стійку з дівчат. З двома стрільцями підповзую до стійкової, була це, здається, Бистра з села К. Стрільці зумисне шепочуть поміж собою по-польськи, а я — певний, що дівчата не мають зброї, кричу з-під ялички по-польськи: „Руки вгору!“ Враз падає постріл і я біжу, щоб перевірити, хто стріляє. Показалося, що дівчина була озброєна пістолем, що про нього я не знав; ялиця врятувала мені життя. Алярм, що його викликав постріл, виявив, що дівчата були наготові, бо зараз таки були зібрані до маршу. Це мене впевнило, що з наших дівчат славні вояки.

*

Від деякого часу по наших лісах крутиться большевицька боївка під командуванням капітана з Хирова. Кажали, що цей капітан за німців перебував в УПА, і тепер перейшов до большевиків. Яке було його псевдо, не пам'ятаю. Він незаметно появлявся, насакував і щезав. Отак біля села Кописька він наскочив на квартиру декількох стрільців, і з них під час перестрілки один згинув.

Я шукаю слідів цієї боївки, але покищо безуспішно.

*

В червні на територію ІІІ-го району прийшла сотня к-ра Бурого; перша чота була під командуванням чот. Олійника зі села Тарнави Нижньої в Сяніччині, а друга чота під командуванням чот. Горбового з Городеччини. Вони прийшли в цей терен відпочати.

В цій сотні трапилася подія, для поладнання якої я дістав доручення піти до сотенного Бурого, що перебував у селі Д. Йшлося про сотенного санітаря Грома, що на підпитку наскочив на нашу заставу, і не знаючи клички, почав стріляти, коли наша заставка його затримувала. Це й оповів мені сотенний Бурий, додаючи, що подібна історія трапляється з Громом нераз. Грім, або як він називався в нас інакше — Бульба, мав у Дрогобичі власний ресторан і пережив родинну трагедію. З тієї причини він час до часу „заливає хробака” й тоді робить бешкети. З відділу не хотіли його позбутися, бо коли б пішов „у терен”, то пропав би. З другої ж сторони він знаменитий санітар і неодного вже вилікував з важких ран. Після кожного такого бешкету завжди обіцяє поправитися, бо він вдачею добряга, як зрештою кожен силач. А силач він був справжній: п'ястуком перебивав цвях почерез дошку, товщиною в дві п'яді. В руках він рвав ланцюг, а два коні не розірвали йому зчеплених рук.

З того всього мені стало ясне, що мені тут нічого встрявати в цю справу. Вона належить до військового суду. Так теж звітую „догори”. Тут хочу тільки оповісти про долю цього Грома-Бульби.

Він був опісля санітарем на Лемківщині, в другому районі. Шпитальну й санітарську справу він тут поставив як найкраще. Населення його дуже любило, бо лікував усіх. Відважний був він теж. Одного разу сотня під час алярму відступила в ліс, а він сам перебився почерез наступаючих большевиків. Але коли підпив собі, був безвідповідальний. Одного разу, маючи жаль до к-ра Рена за те, що той не прийняв його, вірніше сховався перед ним, коли він хотів пожалітися Ренові на якесь кривдяче, на його думку, донесення, підпив собі в селі Творильне та почав ганятися за Реном, щоб його застрелити. Знову ж у селі Кобильське загнав поп'яному до хати безрогу, вбив її чергою з машинового пістоля, сів на неї та почав вигукувати. Під час того якось погасло світло. Прийшов рой. Гайовий світити, а Грім до нього береться з пістоля стріляти. Аж малий молоденький стрілець, Покірний, жартуючи з Громом, непомітно роззброїв його і внешкідлив.

Але такі п'яні жарти Бульби врешті мусіли для нього скінчитися нещасливо. Одного разу, знову не пам'ятаючись, став вимагати від стрільців, щоб вони гнали пасти в збіжжі худобу. Коли ж вони його не послухати, Бульба стрілив до рой. Верховинця. Тоді цей зробив з ним кінець, виступаючи у власній обороні. Хоч майже всі жаліли, що Грім скінчив так неславно, проте було ясно, що він був сам собі винен.

Коли я Грома вперше зустрів — у сотні Бурого, він був дуже люблений і потрібний. Хлопці були збідовані, виголоджені, а деякі просто таки небоєспосібні. В нашому терені сотня віджиivilася, дістала одяг, білизну. Тоді ж із сотнею був теж к-р Бір.

Відпочавши й відживившись сотня повернулася на Лемківщину і, як я чув, зробила наскок на Гучву, опісля мала сутичку з большевиками на горі Хрещатій. Тоді згинув один стрілець, а чотовий Олійник був важко поранений і незабаром помер. Згодом сот. Бурий, мавши непорозуміння з керівником тамошнього підпілля Зоричем, відійшов з чот. Юрченком і чот. Білим під зону.

*

Після капітуляції Німеччини Перемищина пережила щераз перемарш советських армій. Пішли балачки, що при тій нагоді будуть прочищені ліси й села. Одночасно пішла поголошка, що скріплені польські гарнізони розпочнуть проти нас дії. Тимчасом перемарш советських військ відбувся порівняно мирно. Хвиля військ перекотилася по через села, що біля шосе. І ці села потерпіли. Ішли теж з'єднання донських і кубанських козаків. Один з-поміж них заблукав до села К. і десь на грабежі піймався. Приїхали його товариші, зібрали селян і домагалися видачі зниклого. Погрожували спаленням села. Справа була тимбільш неприємна, що деякі з-поміж козаків були українці. Коли надходила година, до якої зниклий мав явитися, і затривоження селян сягало вершка, командуючий старшина козаків вирішив, що село не може відповідати за пропало, бо це вже після війни і той не мав права йти грабувати по селі.

Саме тоді я відбув вишкіл охоронного відділу й заїхав до села Г. Було нас 12 вершників. В неділю 17 червня ми переїхали селом, співаючи повстанські пісні. Враження було велике. Село лежить недалеко від Перемишля, а в не-

далекому Фредрополі стояв польський гарнізон і повстанці появлялися в селі рідко. На нашу появу населення вибігло з хат, вітало із захватом, а дівчата кидали нам перед коні квіти. Котрі відважніші, чіпляли квіти коням та давали нам до рук. З усіх сторін нас запрошували в гостину.

Зі села Г. їдемо відкритими полями в напрямі Фредрополя. В селі К. зустрічаю чот. Ластівку. Під Перемишлем села багаті й щедро угощують повстанців ще й на дорогу дають харчів. Особливо про мене дбають, а кожна мама, бачучи мої все ще беспорадні руки, зідхає. Референт безпеки Май з Добромишльщини, що вже по советському боці, щораз переходить кордон, особливо, коли його там „притиснуть”, та користує з гостинности цього терену. Тут не тільки живуть заможнo, але повно всюди готових криївок, що ними селяни радо дозволяють користуватися.

З охоронним відділом знову йду на вправи. Цим разом у Курманицький ліс. Під час таких вправ наша розстрільна — 13 чоловік — вийшла на місце постою проводу надрайонової підпільної мережі. Серед тих „дивилів” зчинилася паніка: все повтікало, хоч було їх 30. Найпритомніший був Євген-Мирон, пізніше курінний політвиховник. Попри звичайне зголошення в шефа надрайону, якому підлягали всі охоронні відділи, я мусів ще виправдатися у славного „лікаря” Вуйка, про якого говорили, що він від крайового проводу.

З цим „лікарем” вийшла ціла історія; згадаю про неї коротенько. Вуйко мав великий організаційний хист, був працьовитий і всі його поважали. Але всі звернули увагу на те, що він до жадної фахової лікарської роботи не брався. Коли приходилось робити операцію, прочищувати рани чи хоча б бандажувати, Вуйко завжди висилав магістра Нехриста, Богданну або Скалу. Пізніше на Лемківщині, куди перейшов і він, вислуговувався він тут д-ром Якимом, д-ром Ратом, лікарем Арпадом, санітарем Вієм, Лотащем, Дорком та іншими. На Лемківщині на цього „лікаря” перший звернув увагу д-р Рат, а Арпад зажадав слідства в його справі. К-р Рен одначе Вуйка цинив, і я сам мусів з наказу Рена давати йому охорону — один рій. Аж по двох роках побуту Вуйка на Лемківщині ми розкрили, що Вуйко ніякий лікар, а по званню тільки звичайний собі кухар. Як він вплутався у санітарну службу, не знаю. Мабуть, відповідальний пост в тій ділянці він зайняв завдяки своїм організаційним здіб-

нощам і аж згодом до цієї функції йому „приросло” звання доктора. Про це, може, дехто й знав, але не вважав такого підвищення Вуйка шкідливим чи небезпечним: він бо ж до жодних фахових лікарських справ не вмішувався. Зате з організаційного погляду мав безперечно великі заслуги.

Я довший час практикував у селі Г., бо звідси близько до Перемишля. Хлопці з цього охоронного відділу були відважні й очайдушні та, як звичайно, підміський елемент підхожі для роботи в місті. Їхні випадки в місто були вдачі: часом застрелили якогось емгебіста, сексота, з аптеки добули лікарств тощо. В наслідок цих дій місто жило в напруженні. Всякий знав, що це рука українського підпілля сягає в центр ворожої адміністрації.

Тут і трапилася характеристична подія, що характеризує відношення червоноармійців до повстанців. Одного ранку я встав, щоб погодувати коней. Вийшов в сорочці, без шапки але з пістолем при поясі. Кулеметник вийшов теж у сорочці, поставив кулемета на криницю, а сам допомагав мені поратися біля коней. Враз прибігає жінка й каже, що між хатами йдуть червоноармійці. Не було що робити і ми станули біля кулемета, коні рядком біля стодоли їли овес. Червоноармійці кинули на нас оком і пройшли помимо. Аж якийсь двадцятий, знімаючи з плечей рушницю, крикнув по-російськи: „Ти хто такий?”

Я сказав, що ми проти червоноармійців не воюємо, ми — проти колгоспів і визиску трудящих. Тоді якийсь старший віком, що йшов слідом за ним, крикнув: „Не чіпай, він же тебе не чіпає!”

Уміжчасі повилазили хлопці зі зброєю, готовою до стрілу. Червоноармійці крикнули: „До побачення”, й відійшли. А було їх близько 30.

Після сніданку надійшли поляки. Побачивши нас з дороги, залягли і стали питати, хто ми такі. Ми були зодягнені в червоноармійські мундири, а котрийсь стрілець крикнув по-російськи: „А тобі яке діло?” Селяни сказали, що ми козаки. Польський відділ перейшов помимо нас у повному поготів’ї й увійшов у ліс.

Перебувати в селі далі було і небезпечно і непотрібно з уваги на село. Ми посідали коні й поїхали в напрямі на село К. Коли ми були вже серед ланів, з ліса посипався на нас вогонь, але він не був шкідливий. Охоронний відділ

пішов у ліс готувати собі криївку, а я почерез Княжицький ліс подався до села Р. Передтим заїжджаю ще до села К. й остерігаю, що може бути облава. Організаційний округи просив мене на обід, але я мусів поспішати. Повідомляю ще Богданну й Ярославу, що була шефом УЧХ в районі, про безпеку й пропоную, щоб вони перенеслися кудиінде. З тим самим їду до села К., де залишаю коня на лікування, і сам їду до села Р.

Там в одній хаті була повстанська харчівня, де на квитки видавано харч. Там я зустрів надрайонового керівника підпілля Тараса з дружиною; його я досі не знав. До мене підійшла Софія, що то разом з Богданною вирядувала мене з безпеки та вилікувала мої руки. Вона зразу зацікавилася не так мною, як моїми руками й була задоволена, що я вже настільки ними володію. Софія попросила мене ще з одним повстанцем перевірити дівчат, що носять „штафети”. Вона вже робила з ними різні проби, висилала їх під час дощу й бурі, в пізню ніч через ліси в сусідні села, і деякі менш придатні не пройшли проби задовільно. Ми з Цоком — так називався цей місцевий повсталець — переодягнулися в польські мундири й засіли при стежці, якою мали йти дівчата. Після деякого часу надійшли вони дві: одна маленька шіснадцятилітня, а друга висока, чорнява, біля двадцяти років. Кричимо по-польськи: „Руки вгору!” й біжимо до них. Маленька, що йшла перша, починає щосили втікати й бачу, як гризе записку та ковтає її. Друга стоїть, мов укопана, записку, яку успіла витягти, тримає в руках, і коли я до неї добіг, ще тримала її в руці. Цок побіг ловити першу, а я відбираю записку від цієї високої й починаю робити „допит”.

Вона спершу не хотіла нічого сказати, і аж як я приклав їй до чола пістоль і загрозив, що зараз застрілю, сказала, що записку отримала від Софії, а далі подала псевда всіх повстанців, що перебували тоді в селі. Врешті під погрозами погодилася що четверга приходити на вказане місце й залишати там записку з інформаціями про повстанців.

Зате друга дівчина, яку вміжчасі Цокові вдалося зловити, до нічого не призналася, навіть тоді, коли я їй сипав усіми псевдами, що їх мені „зрадила” її товаришка, ні навіть тоді, коли я їй прикладав до голови дуло пістоля.

Вислід проби був ясний і про нього ми повідомили Софію, що з того часу тієї старшої дівчини до жодних небез-

печних робіт не вживала. Про цю дівчину ще зокрема погано свідчило те, що вона, оповідаючи про випадок, до своєї вини не призналася, тільки оповіла так, як я її „навчив”, щоб вона сказала, буцімто полякам з рук втекла.

Недалеко моєї квартири захворіла на тиф вдова з двома малими дітьми. Вони лежали в нетопленій хаті в гарячці, а зі страху перед заразою ними не піклувався ніхто. Ми з Цоком постарали для них харчі, постіль, дрова та зобов'язали одну господиню, щоб вона їх доглядала. З Перемишля дістали ми уколи й санітар зайнявся хворими. З магазинів ми взяли речі, придатні дітям, і обдарували їх. Ця справа викликала була в деякого застереження, мовляв, майном треба б було розпоряджатися організаційною дорогою. Але я знав, що коли справу прийдеться полагоджувати через районного, а цей звернеться до „господарника”, а „господарник” до кущового і кожен з-поміж них стане обмірковувати справу, то допомога могла б прийти надто пізно. У всякому разі наше піклування над потребуваними викликало серед населення вдячність і добре враження.

Незабаром потім прийшлося мені сповнити дуже прикре завдання. Одного дня на село Я. наскочили большевики, спіймали стрільця з місцевого „куща” й він видав великий магазин з лікарствами, а в додатку — всі родини, що їх сини були в підпіллі. В нагороду й для захохоти іншим емгєбисти його звільнили. Коли це виявилось, його засуджено на кару смерті, а на мене накладено обов'язок виголосити роз'яснювальну промову до населення перед публічним виконанням присуду.

У присутності Потапа від підпільної мережі я забрав слово до зібраної громади, де знаходилося усе населення села Я. і представники довколишніх сіл. Моїм завданням було представити зраду в правдивому світлі. Зрада — це був наш найстрашніший ворог, особливо ж у майбутньому, коли ворог кине на нас великі сили. Постава села до зрадника була однодушно завзята, та й майже всі були якось заторкнуті його вчинком. Навіть його родина виреклася його й не хотіла похоронити. Але над нашим підпіллям завис грізний знак. Відкрилося наше слабе місце, на яке годі найти успішний протизасіб. Єдине, що мені вдалося тоді можливим здійснити, це повне законспірування людей; до цього треба було конче перемістити людей, щоб відірвати їх від знайомого терену. Це я й запропонував зверхникам, хоч

здавав собі справу, що таке загальне пересунення людей не легке.

Виконавши це прикре завдання в селі Я., заїжджаю до села Л. Тут стрічаю кушового розвідника Хруща. Він просить мене поїхати з ним до присілка Т. — Кривого.

Тимчасом селяни, побачивши мене, зібралися біля школи, кожен зі своєю справою, і просять мене, щоб я зайшов туди та полагодив їхні клопоти. Трактують мене мов свого вїйта. То ж полагоджую ці клопоти: переорана межа, бабські сплетні, недобрі підозріння. Добросусідське співжиття якось наладнується. Більших спорів, серйознішого порушення порядку — поза нападами зайшлих грабіжницьких червоних боївк — звичайно не було.

Такі новочасні „патримоніальні” суди доводилося мені, — а напевно й не одному з провідних людей підпілля, — переводити в кожному місці постою, особливо там, де дана людина була більше знана. Мене особисто знали селяни, почавши від Володжі і Голучкова на заході, по Вільшани, Гороховиці й Яксманичі на сході, від Іскані на півночі, по Юркову і Ліщину на півдні.

В селі Л. Богданна, що все слідкувала за станом моїх перестрілених рук, подарувала мені шаблюку й теплу рукавицю. Ліва рука, — казала вона, — вже не потребує окремого піклування. Зате правою вона зобов'язала мене вправляти шаблею.

— Не питайте, — говорила, — що буде боліти, що важко вам втримати шаблю в руці. Не помітите, як будете вже і правою рукою свobodно володіти.

Слухаю її, бо це мій добродій, і надіваю рукавицю. Вона сягає вище ліктя. Тепла, і я радію з цього, бо ночами рука болить.

Через ніч переїжджаю до села Л. Тут довідуюся, що яка сотня червоних польських боївкарів напала на село Маляву. Можна було здогадуватися, що ця банда піде грабувати Добрянку. Беру відділ Островерха, дві чоти СКВ, долучується ще Пастернак-Старий і залягаємо на полях перед селом Добрянкою. Та ворог нас із Маляви помітив. Відкриває нешкідливий вогонь. Ми чекаємо. Але поляки на Добрянку не пішли.

Ввечорі з охоронним відділом я пішов перевірити положення в Маляві. Малява трималася під час німецької оку-

пації дуже добре. Тут перебував охоронний відділ Сича. Але під ударами ворога село скоро заламалося. Кращий елемент пішов у підпілля, появилися сексоти, деякі хлопці й дівчата стали ходити на польські забави до Бірчі. Колись зразкове село Бірчанщини тепер стало джерелом деморалізації. Наше керівництво району зробило помилку: замість вплинути на настрій молоді, — а то, як треба, покарати кого слід, — у районовому проводі рішили з Малявою порвати всякі зв'язки й бойкотувати її. Аж за порадою кущового Шрама цей бойкот відкликано, але вже було запізно. Молодь була вже здеморалізована.

На протязі одного місяця мені на переміні довелось зазнати суперечок, доносів, признань, похвал, підвищення, а врешті й — суду. Про це оповім докладніше. Це все — маленькі дрібниці, що трапляються завжди і скрізь. Згадую їх на цьому місці тому, щоб проілюструвати деякі особливості тодішніх відносин.

Одного дня квартирую з відділом у селі Л. Мій відділ налічує 21 чоловіка. Відійшов Тополя, Пиріг, помер Бистрий II і ще один з Маляви, відійшов Кармелюк, згинув ройовий Чумак. В сусідніх хатах квартирував з чотою СКВ старший булавний Зруб. Несподівано в лісі, недалеко від нас знялась стрілянина. Селяни біжать з вістками, що на село наступає великий відділ польського війська. Зруб був добрий вояк, але що з ним того дня сталося, то й сам не знаю: він схватив зброю і став — утікати навмання, а за ним у безладі й його СКВ. Поляки вже близько нас. Мій відділ зайняв становища в ровах, а СКВ „рве” що сили на чисте поле.

Якщо б поляки були це запримітили, були б вистріляли їх усіх як курей. Кричу що сил до Зруба, щоб спинив своїх людей і зайняв становище. А він мені у відповідь: „Вам зась до СКВ, пильнуйте своїх!”

Щоб не допустити до катастрофи, кричу до нього таки зараз стати, уживаючи при тому „кріпких словечок”, що їх звичайно в таких випадках уживають у кожній армії. Загрожую йому, що стрілятиму, якщо він не затримається. Остаточо тільки частина СКВ зайняла становище біля нас; Зруб із другою частиною втік у поле. Ми ровами, в повному порядку відступили, щоб не наразити села на спалення.

Так виглядало одне непорозуміння, на мою думку, — дрібне, бо ми опісля із Зрубом стрічалися й жили у добрій згоді. Але, як пізніше виявилось, він всетаки подав цей випадок у своєму звіті „догори”, навітлюючи його, очевидно, по-своєму.

Друге непорозуміння притрапилося мені з господарським референтом Газдою. В тривожні дні при моєму від-

ділі перебували ранені, а тому, що я не володів ще як слід руками, біля нас перебували санітарки Уляна й Богданна. Між ними, як представницями УЧХ, та Газдою постала суперечка щодо полотна, вати, лікарств тощо, що їх наш відділ заготовив і передав для вжитку „нашим” санітаркам. Під час такої однієї суперечки Газда підняв у моїй присутності руку на одну з-поміж дівчат. Я скочив до нього й погрозив йому, що застрелю, коли буде вести себе так грубо. За те Газда пожалівся Пастернакові, який сповняв роль політичного керівника району; опісля ж ця скарга опинилася в керівництві округи.

Мої взаємини із Газдою загострилися, коли він несподівано став моїм безпосереднім верхником, як референт безпеки, а якому я із своїм охоронним відділом і був підчинений. До зудару поміж нами мусіло прийти скоріш чи пізніш. Якимсь ми заквартирували в лісі між селами К. й Л. Стрільці притримали якогось учителя-українця, який оповідав, що вертається з німецького війська й хоче вступити до УПА. Газда потрактував його як ворожого розвідника і збирався під тим кутом його й переслухувати, але Байрак — пізніше чотовий УПА в сотні к-ра Стаха, відзначився в багатьох боях і згинув у бою з большевиками в лютому 1948 р. в Дрогобичині — заступився за нього. У справу вмішався й я, а з розмови із цим учителем скоро переконався, що він говорить правду, бо, виявилось, я знав його батька й умови його життя, що їх він вірно мені описував. У міжчасі Газда хотів покарати Байрака за його встрявання у переслухання; це Газда уважав несубординацією. Та тут уже я не допустив, щоб Байракові сталася кривда.

Це, мабуть, остаточно спонукало Газду почати збирати на мене матеріяли, щоб мене віддати під суд.

Непорозуміння з Газдою та моє бажання повернутися до відділу УПА спонукали мене в район подати прохання звільнити мене від теперішніх обов'язків, бо хочу перейти до УПА, хоча б як рядовий стрілець.

Та поки ця справа вирішилася, прийшов наказ, щоб усі референти безпеки надрайону, районів, командири охоронних відділів та їхні заступники явилися на вишкіл до села Я. Вишкіл мав переводити окружний референт безпеки Летун.

Вишкіл відбувся в школі у днях 10—12 травня. Приявні були надрайоновий референт безпеки Потап, його заступник

Пугач, секретар Воробець, референт безпеки першого району Рудий, його заступник Цок-Буйтур, командир охоронного відділу Сокіл, референт безпеки другого району (його псевда вже не пам'ятаю), командир охоронного відділу Орел (пізніше став провокатором), референт безпеки третього району Орач, мій заступник Островерх, референт безпеки четвертого району Карло, командир охоронного відділу Біс та низка інших функційних. Третього дня прийшли теж і кущові розвідники. Приявний був теж референт Гуцул.

Вже на початку мене зустріла приємна несподіванка: у вступному слові, що його виголосив від імені окружного політичного керівництва Летун, було висловлено мені признання за мою роботу, тому, що стан безпеки в моєму терені найкращий і мій відділ військово й поліційно найкраще вишколений; Летун назвав усі мої бої, відчитав деякі протоколи, як зразкові, склав мені подяку і назначив мене надрайоновим третім референтом безпеки із завданням вишколювати всі п'ять охоронні відділи надрайону. Вишкіл пройшов дуже успішно. Нам показали багато цікавих матеріалів і проаналізували систему праці та побудову МВД-МГБ. На третій день з доручення Летуна я перевів військовий вишкіл із розвідниками.

В селі Я. я вперше зустрів Зорича, надрайонового керівника Лемківщини, що приїхав сюди із знайомою мені Христею на відправу. Він намовляв мене перейти на Лемківщину; йому про мене, мабуть, говорила Христя, якій я одного разу допоміг у скрутній хвилині. Раз зимою у велику заметіль, коли довкруги гуляли большевики й червоні поляки, появилася вона сама в селі Л. Була погано одягнута і в подертих чоботях. Ми її вбрали, взули, а коли вона хотіла сама йти пішки до села Семушової на Лемківщині, я казав запрягти коні й туди відвезла її кулеметна ланка.

Після вишколу вертаюся до села Л., де мене вже чекала половина мого відділу. Йдучи селом, зустрічаємо Богданну, що нас перестерігає перед засідкою червоних поляків над селом Л. Д. До нас долучується надрайоновий організаційний референт Роберт і ми ввечорі вирушили в дорогу. З нами йде Богданна, щоб показати місце засідки. Переходимо через спалений присілок Реберець і біля горішнього кінця села відпочиваємо. Я з двома стрільцями йду перевірити місце, де засідка. Чую — під палаткою кашляння. Поляки зайняли становища під невеличким горбком, недалеко стежки. Вер-

— Пробачте, — кажу, як тільки можу спокійно — мій відділ складався з трьох роїв, значить — становив чоту. Я був її командиром, значить — виконував функцію чотового. По-друге, я ані здемобілізований, ані звільнений з УПА. Мене забрали з поля бою раненого, як чотового УПА. І я залишаюся чотовим так довго, доки від свого командування не отримаю повідомлення, що я вже не чотовий. Я, ще невилікуваний, пішов добровільно повнити функцію команданта охоронного відділу і ще досьогодні я не здоровий. Я й досі не обов'язаний повнити, — коли мова про це — активну бойову службу. Проте я вважав своїм обов'язком взяти зброю своїми простріленими руками. Коли я був поранений у функції чотового, то чому тепер, будучи інвалідом, маю вважати себе тільки стрільцем?

Орлан вирішує це питання в мою користь, заявляючи, що мій старшинський ступінь це справа командування УПА, але сам дав мені сатисфакцію, з притиском називаючи мене чотовим.

Після моїх вияснень забрав слово Орлан, закликаючи мене до дальшої праці і дружби. Коли я відходив з кімнати, я був певний, що виправдав себе з важливіших закидів, головне ж із закиду щодо несубординації, та що загалом скарга на мене провалилася.

Після суду кількох нас враз із чотовим Левком із сотні к-ра Бурлаки — ідемо до місцевої школи на мед.

Мої останні бої в Бірчанщині

Незабаром довелося мені бути на весіллі Сокола в селі Я. Р. Вінчання відбулося дуже по-святковому; двадцять вершників супроводжували весільний похід, грала музика. Вінчав військовий капелян, о. Кадило ще з одним священиком. Населення зійшлося багато, бо весілля повстанця робило враження.

Після весілля к-р Громенко в лісі між селами Я. й Ж. провів присягу сотні СКВ. Було це 30 червня; зійшлися всі повстанці цього району. О. Кадило відправив за поляглих панахиду, а після неї сотня склала присягу. При тій нагоді виголошено кілька промов; тоді й я сказав декілька слів. К-р Громенко подякував мені за цю промову, а чот. Чайка запросив до своєї нареченої на вечерю. Було багато друзів, дівчат, веселі пісні, дружній настрій і ніхто не думав про те, що після кількох місяців наша „республіка” переживатиме важкі часи та прийдуть завзяті криваві бої.

Звідсіля одна група повстанців переходить по ділам у перший район. Через село П. йдемо до села І. Хочу відвідати місцевих повстанців, а опісля задумую зайти до села Б. Ми заночували в крайній хаті біля піль, на східньому кінці села. Насвітанку на село наскочили поляки й ми пересиділи їхню облаву в глибокому ярку, порослому терням і шипшиною. Під вечір вирушаємо попри села К. й Х. до села К. Тут спокійно і я йду прочитати газети та довідатися, що нового в світі.

Наступної ночі зустрічаюся в селі Р. із Рудим і він мене просить піти з ним полагодити деякі службові справи в селі В. Це велике, громадсько дуже активне село, але при головному шляху Перемишль—Бірча. Майже щодень шляхом переїздить поляки й большевики; вдень тут квартирувати небезпечно.

Ми на конях. Заїздимо в один сад, до Олі. В неї велика пасіка, хата мурована, добрі собаки на припоні, вони нас заалармують, як ворог буде наближуватися. На випадок небезпеки можна з горища скочити в гущавину саду. Показується, що в пасіці нема кому вибрати меду. Переодягаю-

таємося до відділу, обходимо засідку, а я з кулеметною ланкою підсуваюся на горбок та крещу вогнем по поляках. Вони панічно втекли, залишивши декілька скриньок із амуніцією. Стрілянина заалармувала боївкарів у селі Л. Д., що й почали наосліп стріляти, не наносячи нам однак жодних втрат.

В селі Л. передаю командування над моїм охоронним відділом Островерхові, що по мені перебирає, згідно з наказом, командування відділом. Прощаю своїх хлопців, обіцяючи їх часом відвідувати.

Незабаром прийшло завершення контрастів, що безперервним ланцюгом мінялися для мене на протязі цього місяця. Отримую покликання явитися на суд до села Т. Мабуть, застрелять, — думаю, — але за що, не знаю.

Вселі Т. зібрався увесь провід округи із Григором, а з ним — Орлан. Нас обвинюваних — багато. Сама „своя” братія. В одній хаті, звідки кликали нас поодинці, опинилися, крім мене ще: к-р Бурлака, к-р Кер-Орський, капелян о. Кадило. Пастернак-Старий, Богданна і ще декількох районних референтів. Дехто пригноблений, зідхає, але Бурлака, Орський, я та ще дехто з військової братії увесь час жартуємо стиха, щоб не почув хтось із суду.

Один одному переповідаємо собі, що кому закидають, яких свідків хто має проти себе та що за те чекає кого. К-р Бурлака пропонує пустити пляшку в рух, щоб бути відважнішим в обличчі суду. Орський відраджує це робити, бо це може справу тільки погіршити. О. Кадило впевняє, що, наївшись часнику, можна „затерти сліди” чарки.

Орський оповідає, що, мабуть, прийдеться відповідати йому за те, що дав одній жінці три шпательки ниток і через те районний обвинив його в „розтрачуванні організаційного майна”. Бурлака признався, що в Рокшницях, випивши, пішов із дівчиною на прохід. Тепер йому закидують „неморальну повеселінку”. Якийсь референт твердить, що його покликали на те, щоб усунути з референтури, на яку має прийти хтось протегований. Дехто з покликаних на суд сидить, сперши голову на руках, чухає потилицю, або знервований ходить по кімнаті, повторюючи час до часу: „Ну, і що з того буде?”

О. Кадило згадав, що має виправдатися від закиду, зробленого йому районним Борисом, мовляв, він незарадний господарський референт.

Відкрились двері, увійшов стійковий і покликав к-ра Орського. Тоді докинув:

— Тепер буде черга на Вас, отче. Сповідали дотепер Ви, а тепер Вас сповідатимуть. Кажуть, що Ви під час Богослужби штафети читаете.

— Коли так, то я повинен хіба похвалу дістати, а не перед судом виправдуватися...

Серед таких жартів дочекався своєї черги й я. Покликаний відкриваю двері і бачу чотири столи уставлені кутом, а за ними яких п'ятнадцять осіб. Обличчя знайомі й незнайомі.

— То Ви чотовий Хрін? — питає якийсь темний русявець середнього росту, що сидить по середині за столом. Хтось іззаду штовхнув мене зголоситися, кажучи, що це — Орлан. То ж зголошуюся.

Показується, що Орлан знає доволі багато про мою діяльність, згадує про мою участь у бою в Ліщаві Горішній. Це мене підбадьорило, на серці стало легше, переступаю з ноги на ногу, у жменях чую піт.

— Ну, друже Хрін, скажіть нам свої гріхи, — каже Орлан, — на Вас тут є скарги.

Я прошу, щоб мені перечитали скаргу. Хтось вголос читає. Дещо в тому правди, а дещо — брехня. Це мене сердить і я зразу перебиваю, кажучи: „Брехня!”

Присутні за столами, слухаючи закидів, „гмкають”, і це ще більш мене дратує.

Коли скінчили читати, дали слово мені й я заявив, що в тих то й тих пунктах — і називаю, котрі — відмовляюся від вияснень, бо все, що там сказано, — неправда. Вияснюю справу з Орачем, пригоду з яким я вже описував був, і заявляю, що не можна мені робити закидів з приводу того, що я станув в обороні дівчини, коли чоловік хотів на неї піднести руку. Далі вияснюю випадок зі Зрубом. Кажу, що в кожному випадку вживатиму „кріпких слів”, коли хтось втікати в обличчі ворога. Провідник Григор звертає мені увагу, що Зруб — старший булавний УПА, а я тільки звичайний стрілець, і чотовий — тільки по функції. Я покликаюся на те, що я чотовий УПА. Хтось мене перебиває, кажучи, що я чотовим УПА був, а тепер ним не є і не можу користуватися званням чотового.

Це мене боляче вразило.

— Пробачте, — кажу, як тільки можу спокійно — мій відділ складався з трьох роїв, значить — становив чоту. Я був її командиром, значить — виконував функцію чотового. По-друге, я ані здемобілізований, ані звільнений з УПА. Мене забрали з поля бою раненого, як чотового УПА. І я залишаюся чотовим так довго, доки від свого командування не отримую повідомлення, що я вже не чотовий. Я, ще невилікуваний, пішов добровільно повнити функцію команданта охоронного відділу і ще досьогодні я не здоровий. Я й досі не обов'язаний повнити, — коли мова про це — активну бойову службу. Проте я вважав своїм обов'язком взяти зброю своїми простріленими руками. Коли я був поранений у функції чотового, то чому тепер, будиши інвалідом, маю вважати себе тільки стрільцем?

Орлан вирішує це питання в мою користь, заявляючи, що мій старшинський ступінь це справа командування УПА, але сам дав мені сатисфакцію, з притиском називаючи мене чотовим.

Після моїх вияснень забрав слово Орлан, закликаючи мене до дальшої праці і дружби. Коли я відходив з кімнати, я був певний, що виправдав себе з важливіших закидів, головнo ж із закиду щодо несубординації, та що загалом скарга на мене провалилася.

Після суду кількох нас враз із чотовим Левком із сотні к-ра Бурлаки — ідемо до місцевої школи на мед.

Мої останні бої в Бірчанщині

Незабаром довелося мені бути на весіллі Сокола в селі Я. Р. Вінчання відбулося дуже по-святковому; двадцять вершників супроводжали весільний похід, грала музика. Вінчав військовий капелян, о. Кадило ще з одним священиком. Населення зішлося багато, бо весілля повстанця робило враження.

Після весілля к-р Громенко в лісі між селами Я. й Ж. провів присягу сотні СКВ. Було це 30 червня; зішлись всі повстанці цього району. О. Кадило відправив за поляглих панахиду, а після неї сотня склала присягу. При тій нагоді виголошено кілька промов; тоді й я сказав декілька слів. К-р Громенко подякував мені за цю промову, а чот. Чайка запросив до своєї нареченої на вечерю. Було багато друзів, дівчат, веселі пісні, дружній настрій і ніхто не думав про те, що після кількох місяців наша „республіка” переживатиме важкі часи та прийдуть завзяті криваві бої.

Звідсіля одна група повстанців переходить по ділам у перший район. Через село П. йдемо до села І. Хочу відвідати місцевих повстанців, а опісля задумую зайти до села Б. Ми заночували в крайній хаті біля піль, на східньому кінці села. Насвітанку на село наскочили поляки й ми пересиділи їхню облаву в глибокому ярку, порослому терням і шипшиною. Під вечір вирушаємо попри села К. й Х. до села К. Тут спокійно і я йду прочитати газети та довідатися, що нового в світі.

Наступної ночі зустрічаюся в селі Р. із Рудим і він мене просить піти з ним полагодити деякі службові справи в селі В. Це велике, громадсько дуже активне село, але при головному шляху Перемишль—Бірча. Майже щодень шляхом переїздить поляки й большевики; вдень тут квартирувати небезпечно.

Ми на конях. Заїздимо в один сад, до Олі. В неї велика пасіка, хата мурована, добрі собаки на припоні, вони нас заалармують, як ворог буде наближуватися. На випадок небезпеки можна з горища скочити в гущавину саду. Показується, що в пасіці нема кому вибрати меду. Переодягаю-

ся в цивільний одяг, беру пістоль і гранати та весь день хазяйную біля пасіки. Селом переїжджають поляки, але до хат не заходять. Під вечір місцева кушова просить мене зайти на сходини молоді та поговорити. Рудий поїхав до однієї хати, що була в лісі між селами В. й Р.; слідом за ним мав їхати туди й я. Тільки я відбув сходини і зайшов на вечерю, як почувлися постріли: на село наскочили поляки. Я сів на коня й поїхав руслом річки, щоб прорватися на зарінки села Р. Ворог освітив річку ракетами, і мій козацький кінь в ту мить приліг. Тільки згасла ракета, кінь зірвався й мілкою водою помчав попід міст.

Загалом цей кінь був знаменитий. Як тільки почув будь-що підозріле, приставав, стриг вухами й бистро розглядався. Пострілів зовсім не боявся. На свист прилягав на землю, поплесканий по шиї вставав, а коли я казав йому стояти в одному місці, то спокійно чекав, поки я не повернувся. На заклик „Стій!“ тримав голову рівно так, що можна було на неї класти автомата й стріляти. Якщо декілька разів пройшов якоюсь стежкою, то можна було спокійно дрімати, — він не зблудив ніколи.

І цим разом мій розумний кінь виніс мене з небезпеки. Заїжджаю до місця постою Рудого й алярмую його. Тільки ми опинилися на оболоннях біля хати, де ночував Рудий, блиснула ракета.

*

За порадою Богданни, скільки можу, вправляю шаблею. Ліва рука тримає її вже доволі сильно, правою починаю теж потрохи вправляти. Мій дорогий бойовий друг Островерх теж хоче, бачу, мати свою шаблю. Постановляю собі поставити при нагоді шаблю й йому.

15 липня їду верхи з Щуром із села в четвертий район, до відділу Біса. В селі Б. зустрічаю багато повстанців. Який двадцаток дівчат проходить санітарний вишкіл під проводом Скали. В цьому селі живе кільканадцять родин баптистів, що їх сини, згідно із своїми віруваннями, не беруть зброї до рук. Але зрештою баптисти допомагають нам, чим можуть. Майже в кожній хаті квартирує хтось із повстанців.

В селі Л. довідуся, що один господар має шаблю. Заходжу туди; господар дуже охотно мені її дає. Буде подарунок для Островерха. На присілку, що належав до цього

села, поміж селами Ж. й К., квартирує Карло з частиною охоронного відділу. Відвідую й його.

З цілим охоронним відділом зв'язуюсь в селі Я. Вишкіл проводжу на присілку села У.—Пасіках. Присілок цей на горі, з гарними краєвидами. З двох боків його оточує ліс, а з третього в долині видніє село У. та срібна лента Сяну.

Після вишколу на прохання Щура йдемо до села У. Заночовуємо в якійсь stodolі. На світанку розбудили мене близькі постріли. Надворі чути польську мову. Не можу в снінці знайти свого ППС. Добре, що нема з нами коней. Недалеко нас почалася перестрілка. Це відбивається повстанець Ігор. Поляки, що були біля нашої stodoli, біжать в напрямі пострілів. Тоді ми вилазимо попід підвалини, переповзуємо до рову, залягаємо по двох боках дороги й відкриваємо вогонь в сторону поляків, щоб відтяжити Ігоря.

Поляки теж залягли в рови, ми крешемо по них. Коли ж інші стали нас обходити поза хати, помалу відступаємо так, що один займає над ровом нове становище за містком, другий же за цей час прикриває його своїм вогнем. Так ми пройшли яких десять містків, дібралися до горбка, що біля церкви, і під ворожим обстрілом полями подалися на Пасіки. Тут тривога: хлопці журилися, що ми вже пропали.

Йдемо на присілок за лісом, — його назви вже не пригадує собі, — в сторону села В. Тут уже теж алярм. Частини польського війська напали на село Володж, інші господарять в Явірнику. На горбках окопується артилерія, народ з худобою втікає в ліси, артилерія б'є по лісі.

Місцеві наші сили нараховують яких 200 чоловік. Ворог хоче нас викликати на бій, але для нас ніраз не доцільно його приймати. Ввечорі їду з декількома вершниками перевірити довколишні присілки. Ворога не було. Зате вранці він почав на наші ліси наступ з трьох сторін. Згідно з пляном сотня СКВ к-ра Громенка відступила в ліс біля Грушівки, а я веду охоронний відділ, до якого пристало декількох підпільників з третього району, понад Борівницю в Ляхавські ліси.

У днях 24-26 липня й опісля ще 29 й 30 липня переводжу вишкіл із давнім моїм відділом із третього району. Наказую хлопцям тепер квартирувати тільки в лісах, а не по селах, будувати собі там землянки та магазинувати харчові припаси.

Час їхати у п'ятий район, бо охоронний відділ потребує реорганізації, доповнення й вишколу. 5 серпня я вже в Тростянці. Зустрічаю давніх знайомих. Тут я після бою в Ліщаві вперше. З охоронним відділом зв'язуюсь у селі С. Вишкіл переводжу в цьому селі і в селі Г., чи то вірніші — на полях і в лісах. Хлопці занедбані. Щоб їх заохотити співаю з ними й учу їх усяких повстанських пісень.

Тут села не зорганізовані так добре, як у Бірчанщині чи Перемищині. Тому роблю збори з населенням в селах Г. й С. Раз ввечорі сідлаємо коней і всі шістнадцять їдемо зі співом до села В. Тут теж роблю збори з населенням. Коли мої хлопці вже хоч дещо прибрали форму вояків, їдемо в село З., щоб там пострашити місцевих міліціантів. Та вони поховалися на залізничній станції.

На населення села З. наша поява зробила велике враження. Місцеві дівчата, серед яких було декілька із середньою освітою, запросили нас на 12 серпня на присілок під лісом, на прийняття. Вночі виїжджаємо з села Г. кіньми, перетинаємо шлях Тирява—Залуж і Манастирецькими лісами під'їжджаємо до присілка. Перед присілком висилаю стежі на станцію, в ліс і ціле полудне зоримо село. Впевнившись, що всюди безпечно, кажу накормити коні й понакривати їх одіями; біля них залишаю одного стійкового. Кожен з бойовиків чиститься, причісується. Вже сонце котилося до заходу, як ми, тихо підспівуючи, вмаршували на присілок. Дівчата заметушилися: махають хустинками, радіють.

Спершу сидимо в великому саді, опісля входимо в хату. Велика простора кімната, прибрана вишивками й квітами. Столи понакривані білими вишиваними скатертями; на них повно ласощів і присмак. Манять торти й сирники. Дівчата пристаралися багато.

Засідаємо за столи й серед приємної атмосфери проходить час, переплітаний повстанськими піснями, оповіданнями й жартами. Після гостини я подякував нашим дівчатам і підкреслив, який моральний вплив має на повстанців таке щире прийняття.

Дівчата цікаві бачити нашу вечірню збірку, тому в саді відбуваемо вечірню молитву, а опісля всі вшановуємо пам'ять поляглих. Після збірки стрільці співають: „Я сьогодні від вас від'їжджаю...”

Прощаємо дівчат і ще раз дякуємо за гостину. Дівчата

махають хустинками, декотра обтирає сльози, а шіснадцять повстанців на конях гримнули:

Ми партизани, вояки України,
Ми з ворогами в бій кривавий ідем,
Ми свято вірим в свою перемогу,
Що ми Україні волю принесем..."

Це прийняття добре вплинуло на стрільців і кожен з них згадував цей вечір з задоволенням.

16 серпня на село Семушову наскочили поляки. Ми квартирували за селом над потоком. Висилаю двох стрільців на стежу над село почерез невеличкий лісок. Там посипались стріли. Не знаю, що з тими хлопцями сталося, то ж підсуваюся розстрільною. Бачимо поляків і відкриваємо по них вогонь. Я кричу на ціле горло:

— Сотня, окружувати з права!

Не знаю, чи від нашого вогню, чи від мого крику, — бо ж поляків було зо два рої, — ворог втікає, і ми його женемо аж до села й тут завертаємо в ліс. Але ворог, не знаючи наших сил, і запримітивши по другій стороні рій Сокола із сотні к-ра Бурого, покинув село.

Прощаю охоронний відділ і йду в напрямі присілка села В. К. Сам один. Раптом в лісі, — а була вже ніч, — почув я кландання рушничних замків. Скручую конем у смерічки, а за мною посипались стріли. Та мій степовик виніс мене буковим лісом. Допадаю стежки і я вже на Пилі. Тут повідомляють мене, що в селі є польське військо. Їду вільшиною понад річку, бачу ворожі тіні по шляху і засідку, що лежить біля розваленної стрілецької могили на роздоріжжі. Тут чекаю до другої години ночі, бо ж їхати немає куди, а коли ворог зійшов до хат, риссю переїжджаю дорогу й полями та лісом я вже в Ляхаві.

Повстанців тут не застаю: перейшли на інші села. Стоять тільки цивільні озброєні стійкові. Коня віддаю до одного господаря, сідло до другого, а сам іду спати до хати, біля якої стоїть стійка.

Ще я добре не заснув, як будить мене стійковий, кажучи, що в Крецові є багато польського війська. Звідтіля саме й прибіг післанець. Світало вже. Виходжу на горбок біля нашого цвинтарика і, дримаючи, прислухаюся.

Біля восьмої в лісі між Ляхавою й Добрянкою впали

постріли. Це відбивався санітар Сокіл зі села Маляви, як я довідався опісля. Важко поранений в ноги, він застрілився. До мене прибігає кількох цивільних, і між ними кущовий господарник Юзьо.

Незабаром на дорозі, що веде з Добрянки до Ляхави, просто хати, що на Брижівським, показалася ворожа стежа. Бачимо добре, як ворожі вояки, обережно розглядаючись, хильцем підсуваються вперед. Показалася перша кулеметна ланка. Що кільканадцять кроків сиплють по кілька черг в сторону лісу й ідуть далі. За ними підсуваються ровами понад 40 вояків; ворожа стежа віддалена від мене яких 50 метрів.

Кортить сипнути по них, але стримуюся, щоб не навести біди на село. Відходжу з цивільними на Магуру. Тут зустрічаю моїх сімох бойовиків. Слідом за нами прибігає дівчина, дочка кущового й оповідає, що поляки б'ють людей, грабують, арештували декількох господарів і мають зараз розстрілювати під школою.

Беру своїх бойовиків; охотниками пристають санітар Скала з іще двома іншими санітарями і провідник підпілля району Старий. Всіх нас — 12. Озброєння: один кулемет МГ 42, півкрісівка, п'ять ППП і п'ять рушниць. Що буде, то буде, але не дозволимо, щоб ворог розстрілював наших людей, коли ми недалеко.

Не йдемо, але біжимо просто лісом. Виходимо біля хати на Брижівським. В селі чути крик, плач, зойки. Чути постріли... Може, ми спізнались?

Ділю всіх на три групи. Перша група, з якою йду я, прокрадеться житами до дороги й ударить на школу, друга група зі Старим піде з долини від кринички, де брали воду, просто на хату Гриця, а третя — не пам'ятаю вже, хто нею командував, — вдарить з горбка та буде наступати від дороги, що веде на Креців.

Кулемет зі мною на лівому крилі. Відкриваємо вогонь. Тому, що маємо всього один кулемет, перекидаю його скоро на праве крило, хай наступає згори, щоб ворог думав, що ми сильніші.

Старий зі своєї півкрісівки креше, а креше. Участь в бою поряд із стрільцями його, політичного шефа району, пориває всіх: вояцтво претється вперед, ніхто не зважає на ворожий вогонь. Заскочений ворог — у безладді. Займаємо школу, визволяємо арештованих. Праве крило вже між

хатами; йдемо далі в наступ. Ворог під заслоною хат вносить своїх ранених. Приходить на поміч чота УПА к-ра Чайки. Наказую двом роям замкнути ворогові дорогу на Ліщаву, а двом перегородити відступ на присілок Підлисса. Але взяти ворога в мішок не вдалося: чота УПА прибула запізно. Ми навіть мусіли стримати наш вогонь за втікаючими, бо очайдушний Бистрий пігнався вслід і просто замішався між втікаючого ворога.

Ворог розбитий. Ворожої крові повно між хатами, на дорозі, по стежках. Населення нам дякує. Жінки кидаються на шиї стрільцям, старики під хатами, сперті на костурах, плачуть з радости, діти цілують по руках. Радимо всім людям зараз покинути село й іти з майном в ліс, бо прийдуть більші ворожі сили. Шість ворожих сотень, що прибули під вечір, в селі не застали нікого.

Ми їх не чіпали, щоб вони не спалили села.

Такий був мій останній, прощальний бій у Бірцанщині.

21 серпня перебуваю в селі Я., в командирів Бурлаки й Нехриста. Несподівано наскочили польські вояки. Не йдемо до криївки, тільки виходимо в поле. Дівчатам-повстанцям — Ярославі, Уляні й Богданні — кажемо йти до криївки, самі ж ідемо на присілок Жупа. Разом із охоронним відділом, що там квартирував, переходимо лісами мимо каплиці, де часто відбувалися богослуження для повстанців, — в околицю села Б. Тут бойовики оповідають мені, що під час наскоку польського відділу був ранений Черемош, редактор підпільних видань Перемиської області, брат Степової, що походив із Полтавщини. Важко поранений в обі ноги попав у ворожі руки. Тортурований, не зрадивши таємниць, згинув замучений.

Від 23—28 серпня переводжу черговий вишкіл охоронного відділу першого району в селі К., під лісом. Після вишколу покликав мене до себе окружний референт безпеки Летун та повідомив, що маю наказ відійти на Лемківщину. Опісля він зробив збірку відділу, склав мені подяку за працю, вишкіл і за виховання всіх охоронних відділів та побажав щасливої дороги й успіхів на новому становищі в боротьбі з ворогом.

Прощаю друзів, сідлаю свого коника і — в дорогу в нове незнане. Знаю, що на Лемківщині зустріну багатьох знайомих. Туди вже відійшли зі служби безпеки — Гуцул, Цок, Зелений та багато інших повстанців. В селі К. заночовую, опісля через Трійцю вступаю до села Л. попрощати своїх добрих знайомих, що опікувалися мною під час мого поранення. 31 серпня я вже в селі Л. Прощаю хороброго Островерха, бойового й палкого Бистрого, лицарського Яра, спокійного й зрівноваженого кулеметника, лемка Зоряного, гармоніста Драпака, досвідченого Щура, впертого й відважного в бою Ведмеда, організатора харчів Черепа, розумного Гордія, Чміля, Затоку, Іжа й інших. Селяни, довідавшись, що від'їжджаю, зібралися громадою попрощати мене.

— Хто ж нас буде боронити, як ви відійдете? — кажуть вони.

Плачуть хлопці й дівчата, і навіть господарі.

Довго дивились вони вслід за мною. Мої бойовики хотіли мене провозжати, але їх не пустив Карло. Провожають мене до нашого цвинтарика повстанці: Юзьо, Заяць, Уляна, мій учень з присілка Кам'янки й Богданна.

На полях вже покінчили жати вівси. Золота осінь пишалась своєю красою. Мій кінь спіткнувся. Мав би це бути поганий знак?... Кілька разів оглядаюся на дороге село. Незабаром мене окутав холод ліса.

В лісі біля села Воля Брижівська несподівано дістаю збоку вогонь. Я зіскочив з коня, кількакратно мусів залягати й відбиватися, а мій кінь бігав за мною, немов пес. Вже вистріляв три ріжки амуніції; нової сам не можу закласти. Тому, відбігши від ворога, сідаю на коня й жену стежкою. Враз і з протилежного боку посипалися стріли. Я завернувся на присілок Піщиська й опісля чистим полем на верхи між села Добра — Воля Крецівська. За мною навздогін ворог шле мінометні стрільна. Відламок поранив мене легко в руку і в декількох місцях мого коня. Ніч пересиджую на присілку.

Не від'їхавши далеко через несподівану пригоду, повернув я в неділю, 2 вересня ще раз до села Л. Хочу передати на сховок свою стару пам'яткову блюзу, що має сім дір від ворожих куль і відламок стрілен. Побачивши Богданну, рішив поладнати ще одну делікатну справу; але вона сама здогадалася, про що мені йдеться.

— Чому Ви ні словом не згадали перед Пастернаком, щоб хтось заопікувався Вашою донечкою? — спитала вона.

Я їй відповів, що кожний залишив свою родину, і часи тепер не такі, щоб обтяжувати когось додатковими турботами. Зрештою не знаю, хто б хотів цією справою зайнятися. Пастернак-Старий добра людина, але таку справу може зрозуміти тільки батько.

Тоді Богданна запропонувала, що сама заопікується мосю Лілею. Вона попросила в мене записки до Старого, щоб цей дозволив час-до-часу видати для Лілі одяг з магазину. Пишу записку й щиро дякую Богданні за те, що зняла мені з серця журбу, і від'їжджаю з думкою, що дівчата це знамениті бойові друзі.

Тоді нам обоїм здавалося, що мені доведеться скоріше впасти в бою, і Богданна мотиме довше опікуватися Лілею.

Та тимчасом Богданна полягла скоріше від мене. В квітні 1947 року, в часі наскоку поляків на шпитальку, вона розірвала себе гранатою разом із раненими вояками УПА. Вона пішла слідом багатьох дівчат-героїв, що їх справжні ймення ледви чи буде хто знати.

Іду на місце, де передучора перестрілювався з поляками. Мене цікавить, чи моя самооборона нанесла ворогові яких втрат. Знаходжу куски закривавлених бандажів, вати й понадбівані ампульки від ін'єкцій. Не жалко було і дістати відламок.

Через присілок Пилу їду до села Семушової, звідсіля на село Ракову і в Пашовій заночовую. Тут зустрічаю Ігоря, к-ра Орського з дружиною Наталкою та Чорнобривого-Левадного, що лікувався в Бірцанщині і тепер ішов до місця постою своєї сотні. Ігор передає мені зв'язки. Чорнобривий теж бере коня і ми вдвох ідемо по зв'язках, від пункту до пункту. Моя довга, біла рукавиця робить враження: ніхто не здогадується, чому я її ношу.

Вночі 6 вересня ми вже в Середниці, де зустрічаю знайомого Мельодію. Наступного дня ми в Ваньковій; тут відвідую мою шкільну товаришку, дружину сл. п. Запорожця Іванну. Далі маршуємо почерез Стефкову, де на присілку за шляхом передаю одній родині привіт від к-ра Кармелюка. Тому, що ворог робить у цій околиці облаву, скоро від'їжджаємо до села Бібрки. Ввечорі 8 вересня переправляємся через Сян. Зв'язковий оповідає, що на переході часто роблять засідку боївки з Болковії. Їду перший. Широшим плесом розлилися води і місяць сріблом проклав стежку через воду. Брід був зрадливий: мій кінь пірнув у воду і мені прийшлося скупатися. Буду купатися на Лемківщині. — міркую, — тільки не знати, чи в своїй чи в ворожій крові.

В неділю ми в Мичківцях. Після полудня почерез верх ідемо до села Б. Н., до мурованої хати в чистому полі, де маю дістати зв'язок до шефа надрайону Зорича. Там дістаю кличку до однієї дівчини в селі Березці. По дорозі мені довелося ще раз скупатися разом із моїм коником, що, пере-скакуючи через потічок, звалився зі мною в воду. Що воно має означати?

Село Березка гарне, велике. Мешканці з цікавістю глядять на нас. Особливо ж моя кубанка і мій степовий, чудесний коник звертають увагу. Чую шепоти: „Козак, козак, то певно з Кубані!“ В умовленій хаті чекаю на Зорича.

В далині синів Бескид, а в його підніжжя моя дорога Лемківщина.

*

Не знаю, чи доведеться мені описати мою участь в боротьбі за волю України на Лемківщині; її я провів уже в лавах УПА. І цей спогад, що його оце закінчую, це тільки маленька частинка того, що я пережив за 15 місяців. Це власне й не спомин, а тільки нотатки фактів, що ще збереглися в пам'яті. Пишу їх по кількох роках; багато вже призабулось, бракує дат, псевд, характеристики людей, пригод, дрібних зустрічей із ворогом. Може, й це пригадав би, але на те треба спокою. Тимчасом ми в постійному нервовому напруженні, під землею, в замаскованій землянці. Мої спогади диктую просто на машину, а читач хай простить, що мова, стиль, будова речень незадовільні: справляти немає часу. Хочу записати те, що пам'ятаю, щоб був документ, який бодай частково характеризував би нашу революційну боротьбу в Бірчанщині й Перемищині в 1944—45 роках. Спомин цей пишу як революціонер-повстанець-воjak.

Від хвилини переходу на Лемківщину по час, коли списую ці спогади, пройшло чотири з половиною роки. За цей час я пережив у сто разів більше, ніж за описаних оце 15 місяців. Ці роки були сповнені завзятими, кривавими боями з переважними ворожими силами, і з них ми виходили переможно.

Ми перемогали, бо ми боролися за нашу велику, непереможну Правду.

В березні 1949 р.

